

साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
संकाय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत नेपाली
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

रोहित ओझा

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७०

साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
संकाय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत नेपाली
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
रोहित ओझा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७०

सिफारिसपत्र

नेपाली एम.ए (शैक्षिक वर्ष २०६७-०६९) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री रोहित ओझाले नवराज लम्सालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको यो शोधपत्र मेरा निर्देशनमा परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको हो । नेपाली एम.ए. को शोधकार्यको सालाखाला स्तरका दृष्टिले यो शोध उपयुक्त रूपमा सम्पन्न गरिएको छ । म यस शोधकार्यसँग सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

प्रा.डा. सुधा त्रिपाठी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व विषयक यो शोधपत्र मैले आदरणीय गुरुआमा प्रा.डा. सुधा त्रिपाठीको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो अति व्यस्त जीवनमा पनि अमूल्य समय दिई मलाई सुनिश्चित निर्देशन दिएर लेखनमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरुआमा प्रा.डा. सुधा त्रिपाठी प्रति सर्वप्रथम म कृतज्ञता एवम् आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो रूचिको विषयलाई स्वीकृत गरी शोधकार्यका निमित्त सु-अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम र नेपाली केन्द्रीय विभाग प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । शोधकार्यको सिलसिलामा कार्य प्रारम्भ देखि प्रस्तुत शोधपत्रलाई यस अवस्थामा पुऱ्याउँदा सम्म उत्पन्न कठिनाइका बाबजुद पनि आफ्नो व्यस्त एवं अमूल्य समय दिई आवश्यक सामाग्रीहरू उपलब्ध गराई सहयोग र समुचित सल्लाह समेत प्रदान गर्नुहुने मेरा शोधनायक श्रद्धेय साहित्यकार तथा रेडियो कर्मी श्री नवराज लम्साल प्रति अत्यन्त कृतज्ञता र ऋणी छु । आदरणीय नवराज लम्सालज्यु प्रति म हृदय देखि नै हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

मलाई नेपाली साहित्यप्रति मोह जगाउनुहुने मेरा पुज्य हजुरबा स्व. खडानन्द ओझा प्रति म आजीवन आभारी रहनेछु । विषम घरायसी परिस्थितिका बाबजुद पनि मलाई पढ्नका लागि सदैव हौसला प्रदान गरी निरन्तर सहयोगी भूमिका खेल्ने मेरा पूजनीय पिता श्री गोविन्द प्रसाद ओझा र माता गंगा देवी ओझा प्रति श्रद्धाभाव प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्ने मेरा मित्रहरू, मलाई प्रेरणा र हौसला दिने आफन्तजनहरूका साथै मेरा आदरणीय दाइहरू, दिदीबहिनी र मेरो काममा सहयोग पुऱ्याउने मेरी श्रीमती पुष्पा भट्टराई प्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोध

पत्रलाई टङ्कण गरी सहयोग पुऱ्याउने युनिभर्सिटि कम्प्युटर, कीर्तिपुर लगायत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने सबै व्यक्ति वा संस्थाहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दै यस शोधको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

प्रस्तुतकर्ता

रोहित ओझा

याकु ९ भोजपुर, नेपाल

मिति : २०७०/२/१९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र श्री रोहित ओझाले त्रि.वि.वि. स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत भएको नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व नामक शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

.....

विभागीय प्रमुख

२. प्रा.डा. सुधा त्रिपाठी

.....

शोधनिर्देशक

३. बाह्य परिक्षक

.....

भरत साउद

मिति : २०७०/२/

सङ्क्षेपीकृत शब्द

क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
चौ.सं.	चौथो संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
आ.पृ.	आवरण पृष्ठ
ने.प्र.प्र.	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.स.वि.	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
पा. सं.	पाचौं संस्करण
पृ.	पृष्ठ
बी.बी.सी.	ब्रिटिस बोर्डकास्टिङ् कर्पोरेशन
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
सम्पा	सम्पादन
एम.ए.	मास्टर अफ आर्टस्
डा.	डाक्टर
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर

विषय सूची

	पेज नं.
एक परिच्छेद शोधपरिचय	१
१.१ विषय परिचय	१
१.२ शोधसमस्या	१
१.३ शोधकार्यका उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समिक्षा	३
१.५ शोधकार्यको औचित्य	६
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.७ शोधविधि	७
१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि	७
१.७.२ विश्लेषणविधि	७
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	७
दोस्रो परिच्छेद नवराज लम्सालको जीवनी	९
२.१ जन्म र जन्मस्थान	९
२.२ बाल्यकाल	९
२.३ शिक्षादीक्षा	१०
२.४ पारिवारिक पृष्ठभूमि	११
२.५ नवराजको पारिवारिक वंशज	१२
२.६ नवराज लम्सालका दाजुभाइ दिदीबहिनी	१२
२.७ उपनयन संस्कार	१२
२.८ विवाह	१२
२.९ सन्तान	१३
२.१० पारिवारिक आर्थिक अवस्था र बसोबास	१३

२.११ नवराज लम्सालका जागिरका क्षणहरू	१४
२.१२ साहित्यिक क्षेत्रमा संलग्नता	१४
२.१३ रुचि र स्वाभाव	१४
२.१४ राजनीतिक र सामाजिक संघ संस्थाको संलग्नता	१५
२.१५ सम्मान तथा पुरस्कार	१६
२.१६ लेखन प्रेरणा र आरम्भ	१७
२.१७ प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरू	१७
तेस्रो परिच्छेद नवराज लम्सालको व्यक्तित्व	१९
३.१ पृष्ठभूमि	१९
३.२ आन्तरिक व्यक्तित्व	१९
(क) रेडियो उद्घोषक	१९
(ख) मञ्च सञ्चालक व्यक्तित्व	२०
(ग) प्रत्यक्ष प्रसारक व्यक्तित्व	२०
(घ) विद्युतीय माध्यम	२१
(ङ) साहित्यिक व्यक्तित्व	२१
(अ) कवि व्यक्तित्व	२१
(आ) महाकाव्यकार व्यक्तित्व	२१
(इ) नाटककार व्यक्तित्व	२१
(ई) गीतकार तथा गजलकार व्यक्तित्व	२२
(उ) भूमिकाकार व्यक्तित्व	२२
(ऊ) राजनैतिक व्यक्तित्व	२२
३.३ बाह्य व्यक्तित्व	२३

चौथो परिच्छेद नवराज लम्सालका कृतिहरूको विवेचना	२५
४.१ कविता सिद्धान्त र नवराज लम्सालको कविताको विश्लेषण	२५
४.१.१ कविताको परिचय	२५
४.१.२ कविताको सिद्धान्त र परिभाषा	२६
४.१.३ कवितासम्बन्धी पूर्वीय मान्यता	२७
४.१.४ कवितासम्बन्धी पाश्चात्य मान्यता	३०
४.१.५ नेपाली कविता दृष्टिमा कविता	३३
४.१.६ पाइलैपिच्छे सगरमाथा-कविता सङ्ग्रह (२०६१) को अध्ययन	३४
४.२ आगो छोपेर कतिन्जेल ! कविता संग्रह (२०६२) को अध्ययन	४५
४.३ धुनभिन्न धुनबाहिर गीतसंग्रह (२०६२) को कृतिगत अध्ययन	४८
४.४ कर्ण महाकाव्य (२०६६) को कृतिगत अध्ययन	५१
४.४.१ पूर्वीय धारणाहरू	५१
४.४.२ पाश्चात्य धारणाहरू	५३
४.४.३ महाकाव्य सम्बन्धी अन्य धारणाहरू	५४
४.४.४ महाकाव्य तत्वका आधारमा कर्ण महाकाव्यको विधापरक अध्ययन र विश्लेषण	५५
४.४.५ विषय प्रवेश	५५
४.४.६ विषयवस्तु	५५
४.४.७ कथानक	५६
४.४.८ चरित्र/विधान	५७
४.४.९ रसविधान	५९
४.४.१० उद्देश्यविधान	६०
४.४.११ युगबोधको अध्ययन	६१
४.४.१२ संरचना	६२
४.४.१३ भाषाशैली	६२

४.४.१४ अलङ्कार विधान	६३
४.४.१५ छन्द विधान	६४
४.४.१६ शीर्षक विधान	६५
४.४.१७ विम्ब विधान	६६
पाचौँ परिच्छेद	६८
उपसंहार तथा शोध निष्कर्ष	६८
शोधनायकसँग शोधार्थीले गरेको कुराकानी	७२
सन्दर्भ सामग्री सूची	७६
पुस्तक सूची	७६
पत्रपत्रिका सूची	७७
शोधपत्र सूची	७८
सम्भावित शोध शीर्षकहरू	७९

एक परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

नवराज लम्सालको जन्म वि.सं. २०२६ श्रावण ८ गते ज्यामरुड गा.वि.स. वडा नं. ९ चाँप भन्ज्याङमा माता हेमकुमारीको कोखबाट भएको हो । सानो छ्दा घाँस, दाउरा, मेलापात जाँदा वन पाखामा गाएका गीत र घर आगनमा लय हालेर पाठ गरिने रामायण र महाभारतका श्लोकबाट प्रभावित लम्सालले हालसम्म कविता गीत महाकाव्य प्रकाशन गराएका छन् । वन्दना शीर्षक २०४१ को कविताबाट सुरुवात

गरेका लम्सालले पाइलैपिच्छे सगरमाथा (२०६१), आगो छोपेर कतिञ्जेल ! (२०६२), कविता संग्रह, धुन भित्र धुनबाहिर (२०६२), गीत संग्रह र कर्ण महाकाव्य (२०६६) प्रकाशन गराएका छन् ।

यस बाहेक उनका थुप्रै फुटकर लेख, रचना, गीत, निबन्ध, कथा, कविता, रेडियो नाटक जस्ता कृति अन्नपूर्ण पोष्ट, कान्तिपुर, मधुपर्क जस्ता थुप्रै पत्र पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् ।

विशेष गरी यिनका कृतिहरू सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, संस्कृतिक पौराणिक, विषयवस्तुमा आधारित रहेको पाइन्छ । स्नातकोत्तर तहसम्मको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका यिनले देवकोटाको काव्यात्मक शैलीबाट प्रभावित लम्सालका काव्य रचनाहरूमा विचार, भाव र अनुभूतिको समीक्षण देख्न सकिन्छ ।

१.२ शोधसमस्या

साहित्यकार नवराज लम्साल एक प्रख्यात गीतकार रेडियोवाचक भए पनि उनको कृति फैलाउने महत्त्वपूर्ण साहित्य सृजनशीलता हो । नेपाली साहित्यमा महाकाव्य कविता, गीत, कथा, निबन्ध रेडियो नाटक, जस्ता सृजनशील विधामा विशिष्ट स्थान राख्न सफल साहित्यकार नवराज लम्सालको सामान्य चर्चा परिचर्चा र उनको कर्ण महाकाव्यको चर्चाबाहेक अन्य विस्तृत अध्ययन हुन सकेको छैन त्यसकारण साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वसंग सम्बन्धित प्रश्नहरू नै यस शोध पत्रको समस्या हुने छ । त्यसैले निम्न लिखित समस्याहरूको समाधान खोज्ने कार्यतर्फ प्रस्तुत शोधपत्र उन्मुख रहेको छ ।

(क) साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनीका आयामहरू के कस्तो छ ?

(ख) साहित्यकार लम्सालको व्यक्तित्व पक्षका साथै कृतित्वको विकास क्रम के कस्तो छ ?

(ग) उनले सामाजिक एवं साहित्यिक संघसंस्थाहरूमा संलग्न रही नेपाली साहित्य र समाजमा के कस्तो योगदान दिएका छन् ?

१.३ शोधकार्यका उद्देश्य

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने साहित्यकार र तिनका कृतिहरूको अध्ययन अनुसन्धानको परम्परा निरन्तर चलिरहेको छ । समस्या कथनमा उठेका समस्याहरूको समाधान गर्न साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतिहरूका विशिष्ट पाटाहरूको विस्तृत र व्यवस्थित अध्ययन गर्नु नै यस शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

नवराज लम्सालको समग्र जीवनको अध्ययन जीवनीका प्रमुख कार्य उनको व्यक्तित्वको चिनारी उनको साहित्यिक रचनाहरूको वस्तुपरक अध्ययन विभिन्न सामाजिक र साहित्यिक संघ संस्थाहरूमा संलग्न रहेर नेपाली साहित्य र समाजलाई दिनु भएको योगदानको मुख्याङ्कन गर्दै निष्कर्षसम्म पुग्ने उद्देश्य केन्द्रीत रही यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

(क) नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूको अध्ययन निरूपण गर्नु,

(ख) नवराज लम्सालको साहित्यिक कृतिहरूको विश्लेषण र अध्ययन गर्नु ।

(ग) उनले सामाजिक एवं साहित्यिक संस्थाहरूमा संलग्न रहेर नेपाली समाजलाई दिएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समिक्षा

नेपाली साहित्यको उत्थामा विशिष्ट योगदान पुऱ्याउनु हुने साहित्यकार नवराज लम्सालको कविता, महाकाव्य, गीत, रचना, रेडियो नाटक जस्ता विधामा कलम चलाएर साहित्य भण्डारलाई ओजपुण बनाएका छन् । यस्ता राष्ट्रिय प्रतिभाहरूको

बारेमा हाल सम्म सामान्य चर्चा बाहेक अन्य अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । साथै यिनका कृतिहरूको बारेमा गहन रूपमा हालसम्म अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने कार्य भएको छैन । यस्ता राष्ट्रिय प्रतिभाको बारेमा प्रकाश पार्नु निश्चय नै महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

नवराज लम्साल नेपाली साहित्य फाँटका ओजस्वी प्रतिभा हुन् । साहित्यकार लम्सालका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान, लेखक, कविहरू, गीत रचनाकार तथा गायकहरूले चर्चा गरेका अंशहरू कालक्रमिक रूपमा संक्षेपमा पूर्वकार्य समिक्षाका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

। साहित्यकार नवराज लम्सालको कर्ण महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन भएको छ यसमा करणदेव विष्टले कर्ण महाकाव्यको विधापरक अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् ।

। गोविन्द राज भट्टराई (२०६६) ले 'विनिर्माण शिल्प र चेतना बोकेर उभिएको कर्ण नेपाली सिर्जनामा नयाँ दिशा' शीर्षक राखी सो काव्य कै भूमिकामा प्रस्तुत महाकाव्य विचार र विषय वस्तुका दृष्टिले समकालीन विषय वस्तुको नेपालीकरण, विनिर्माण शिल्प र नव चेतनायुक्त महाकाव्य भनी टिप्पणी गरेका छन् ।

। सन्त कुमार वस्ती (२०६६) ले यस कृतिको भूमिका खण्डमा शुभाऽऽशंसा शीर्षक दिई पौराणिक पात्र कर्णको चारित्रिक गुणको सङ्केत गर्दै कथासार र महाकाव्यको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन् ।

। मदनमणि (२०६७) ले कर्ण नयाँ प्रयोग शीर्षकको लेखमा सामाजिक दृष्टिकोणबाट कर्ण महाकाव्यका नायकको चर्चा गर्दै कर्णलाई नायक बनाएर महाकाव्य लेख्नुको कारणबारे कविसँग अन्तरवाता लिएका छन् । अन्तरवार्ताको क्रममा महाभारतकालीन कर्ण र वर्तमान नेपाली जनताले भोग्नु परेको समस्याबारे चर्चा गरिएको छ ।

- ॥ अशोक सिलवाल (२०६७) ले 'काव्य संवाद' शीर्षक अन्तर्गत महाकाव्यमा सामाजिक नैतिक पक्षका साथै कविले कर्णबाट गरेको आशा र भावी यात्राका बारेमा चर्चा गरेका छन् ।
- ॥ कर्ण लिएर नवराज लम्साल (२०६७) महाकाव्यको नायक कर्ण र नेपाली जनताको अवस्था समान रहेकाले कर्ण महाकाव्यको सम्बन्धमा वर्तमान समाज रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।
- ॥ नवराज लम्साल जनवादी कवि छन् । उनी मानवतावादी कवि पनि हुन्, उनका कविता मानवताकै निम्ति समर्पित छन् ।

राष्ट्रकवि माधव घिमिरे

- ॥ नवराज लम्सालका कवितामा जीनवको सुन्दर तर्क संगतिपूर्ण चित्र खिचिएको हुन्छ । उनको कविताको सबैभन्दा ठूलो सामर्थ्य कोमलता र सौन्दर्य चेतना हो (प्रा.डा. अभि सुवेदी (२०६२))
- ॥ आगो छोपेर कतिन्जेल } पढी सिध्याउँदा एउटा अर्को महान् कवि सूर्यभै शनै शनै उदाउँदै गरेको अनुभव जो कोहीलाई हुन सक्छ । राजेन्द्र दाहाल (२०६२)
- ॥ नवराज लम्सालका प्रायः सबै कविताहरू समसामयिक परिस्थिति र परिवेशबाट निर्मित राजनैतिक सामाजिक विषयवस्तुमा बढी केन्द्रित देखिन्छन् भनेका छन् । नरहरी आचार्य आगो छोपेर कतिञ्जेल २०६३ अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रथम संस्करण भूमिका लेख पृष्ठ सं. ८३)
- ॥ नवराज लम्सालका गीतहरूमा रूपक तथा उपमा अलङ्कारको प्रयोग तुलनात्मक रूपमा बढी भएको पाइन्छ भने यस्तो प्रयोगमा कृतिमता देखिदैन । लगायत विविधताका दृष्टिले पनि उनका गीतहरू सम्पन्न छन् ।
कृष्णहरि बराल (२०६२)
- ॥ प्रख्यात परिपक्क र विशिष्ट गीतकारहरूको हाराहारीमा उभिने युवा क्षमता छ ।
रामकृष्ण ढकाल (२०६२)

नवराज लम्सालजीका गीतहरू लालित्य छर्छन् भावनाको सघनता बोक्छन् र काव्यिकतामा रमाउँछन् । उहाँ यस्ता थोरै गीतकारहरूमध्ये हुनुहुन्छ जसका दुई हरफ मात्रै भए पनि गङ्गीत गर्न पाउँदा म आफूलाई भाग्यमानी सम्झन्छु ।

सुरेश अधिकारी (२०६२)

तुलसी दिवसले - सुविचार र मानव अनुभूतिहरूलाई जोड्ने सूत्र वा फूलको रूपमा नवराज लम्सालको कविता उभिएको छ भनेका छन् । (पाइलै पिच्छे सगरमाथा एम.एस. डी.टि आइ पब्लिकेशन पहिलो संस्करण भूमिका लेख)

१.५ शोधकार्यको औचित्य

साहित्य सिर्जनामा निकै लामो यात्रा पार गरी सकेका र नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउँदै आएका नवराज लम्सालका बारेमा आजसम्म सङ्क्षिप्त चर्चा परिचर्चा बाहेक विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान भएको छैन । त्यसैले नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतिका बारेमा सर्वप्रथम विस्तृत, व्यवस्थित ढङ्गबाट तथ्यपरक अध्ययन गरिएको हुँदा यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण भएको छ ।

साहित्यकार नवराज लम्सालका बारेमा जानकारी राख्न चाहने हरेक अध्येताहरूका लागि यो शोधपत्र निकै सहयोगी र मार्ग निर्देशक बढ्ने पनि देखिन्छ ।

त्यसका साथै समवर्ती र उत्तरवर्ती साहित्यकारका लागि पनि उनको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वले प्रेरणादायी भूमिका खेल्ने र नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान परम्पराको विकासमा पनि यसले सहयोग गर्ने हुँदा यसको औचित्य महत्त्व र उपयोगिता सिद्ध हुन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा सीमित रहेको छ । यसमा उनको जन्मेदेखि २०७० वैशाख सम्मको समयवधिलाई सीमाङ्कन गरिएको छ ।

उनका अप्रकाशित कृति भए पनि यसमा अप्रकाशित कृतिका बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छैन । उनको जीवनी र व्यक्तित्व प्रस्ट्याउँदै प्रकाशित कृति र फुटकर कृतिहरूको परिचयात्मक सामान्य विश्लेषण मात्र यसमा समावेश गरिएको छ । समग्रमा यो अध्ययन नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वसँग नै सम्बन्धित रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्यको सामग्री सङ्कलनका सम्बन्धमा मुख्य रूपमा शोधनायकबाट प्राप्त जाकारी र विषयवस्तुलाई आधार बनाइएको छ । पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धति पनि अपनाइएको छ । साथै शोधनायकसँग प्रत्यक्ष रूपमा आवश्यक जानकारी लिनुका साथै भेटवार्ता पत्रपत्रिका र अन्य सम्बन्धित व्यक्तिहरूसित सम्पर्क गरेर तथा उनका परिवार सदस्यहरू र समकालीन व्यक्तिहरूसँग पनि आवश्यक परामर्श लिई शोधका निम्ति सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा सम्बद्ध क्षेत्रका विद्वान, लेखक, साहित्यकार तथा उनका बारेमा जान्ने व्यक्तिहरूसँग पनि मौखिक रूपमा शोधपुछ गर्दा प्राप्त भएका सूचनाहरूको उपयोग गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणविधि

प्रस्तुत शोध सामाग्रीको विशेषणको मूल आधार जीवनीपरक र कृतिपरक समालोचनालाई बनाइएको छ । साथै यसमा पुस्तकालयीय तथा क्षेत्रीय विधिबाट सङ्कलित सामाग्रीहरूको अध्ययन विश्लेषणमा आधारित बनाइएको छ । साथै परम्परित सैद्धान्तिक र व्यावहारिक समालोचना विधिको उपयोग गरी तथ्यपरक ढङ्गले अध्ययन गरिएको छ । सामाग्री सङ्कलनपछि यसलाई सूचीकरण गरी सामान्य वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्र निम्न लिखित परिच्छेदहरूमा सङ्गठित गरिएको छ ।

- १) पहिलो परिच्छेद - शोधपरिचय
२. दोस्रो परिच्छेद - नवराज लम्सालको जीवनी
३. तेस्रो परिच्छेद - नवराज लम्सालको व्यक्तित्व
४. चौथो परिच्छेद - नवराज लम्सालको कृतिहरूको विवेचना
५. पाचौँ परिच्छेद - उपसंहार तथा शोध निष्कर्ष

उपर्युक्त पाँच परिच्छेदलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको आन्त्यमा उपसंहार तथा शोध निष्कर्ष शोधनायकसँगको अर्न्तवार्ता, सन्दर्भ सामग्री सूची राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

नवराज लम्सालको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान

नवराज लम्सालको जन्म वि.सं. २०२६ साउन ८ गते बुधवारका दिन पिता टङ्क प्रसाद लम्साल र माता हेम कुमारी लम्सालका जेठो सन्तानको रूपमा जन्मिएका हुन् । उनका ३ जना भाईहरू जनार्दन, रमेश र हरेराम हुन् उहाँका दिदीबहिनी छैनन् । साहित्यकार नवराज लम्सालको न्वारनको नाम पनि नवराज लम्साल नै हो ।

साहित्यकार नवराज लम्साल जन्मेको ठाउँ पुग्न बाग्मती अञ्चल धादिङ जिल्ला अन्तर्गत धादिङ वेशीवाट ३० कि.मी. उत्तर ज्यामरुङ ९ चाँपभञ्ज्याङमा जानुपर्ने हुन्छ । यो ठाउँ एक रमणीय स्थलका रूपमा रहेको छ । यस ठाउँको शङ्ख देवी मन्दिर दमै चौतारो आदि रमणीय स्थलको रूपमा परिचित छन् ।

२.२ बाल्यकाल

नवराज लम्सालको बाल्यकाल पूर्णतया जन्मस्थानमा नै बितेको पाइन्छ । तैपनि ग्रामीण परिवेशमा आइपर्ने समस्या र सङ्घर्षसँग समाधानको खोजि गर्दै बाल्यकाल बितेको थियो । ३/४ वर्षकै उमेरदेखि घरमा नै अक्षर चिनेका लम्साल परिवारमा जेठा छोरा भएकाले यिनको बाल्यकालीन जीवन सुखसँगै बितेको थियो । आफ्ना बाबु टंकप्रसाद लम्साल गाउँमा पुरोहित काम गर्ने भएकाले र बाबुले बिहान बेलुकी आफ्नो घरमा भनिने रामायण महाभारत जस्ता श्लोक सुनेर उनी पढाइमा प्रभावित भएको पाइन्छ । (शोधनायकबाट प्राप्त जनकारी)

आफ्ना बाबुले स्कुलल पढ्न जाने बच्चाहरूलाई बिहान बेलुका सिकाई दिने र स्कुल पढ्न नजाने बच्चाहरूलाई घरैमा बोलाएर पढाई दिने समेत गर्नु हुन्थ्यो । त्यो प्रभावले नवराज लम्सालको बाल्यकालमा पढाईप्रति समेत चासो बढेको देखिन्छ ।

उनले कक्षा ३ मा पढ्दा अभिभावक दिवसका दिन भाषण गरेर शिक्षकहरूलाई अचम्म पारेका थिए (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)

तत्कालीन परिवेशमा गाउँमा त्यस्तो साहित्यिक वातावरण नभए पनि धादिङका गाँउ पाखामा गुञ्जने गीत र घर आगनमा भनिने रामायणका श्लोकको प्रभावले उनलाई साहित्यतिर आकर्षित गरेको हो ।

२.३ शिक्षादीक्षा

नवराज लम्सालले घरायसी अनौपचारिक शिक्षा, औपचारिक शिक्षा र स्वाध्यायन गरी ३ किसिमका शिक्षा प्राप्त गरेका छन् । नवराज लम्सालको प्रारम्भिक शिक्षा वि.सं. २०३२ साल देखि गाउँकै शङ्खदेवी निम्न माध्यमिक विद्यालयबाट सुरु भएको थियो । सानैदेखि पढाइप्रति रुचि लिने लम्साल गाउँमै कक्षा सात सम्मको अध्ययन गरी २०४० साल फागुण सात गते माध्यमिक शिक्षा पढ्नको लागि काठमाडौँ प्रवेश गरे उनी अहिलेको रानी पोखरीमा अवस्थित संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा ८ मा भर्ना भएर २०४३ सालमा प्रवेशिका परिक्षा उत्तीर्ण भए आफ्नो व्रतबन्ध पछि घरमा नै वेद रुद्री चण्डीको आफ्ना बाबुसँग स्वाध्यायन गरेका थिए । त्यसैको प्रभाव स्वरूप उनले संस्कृतशिक्षालाई अपनाएको पाइन्छ । त्यसपछि उनी उच्च शिक्षा हासिल गर्ने क्रममा उनले बाल्मीकि क्याम्पस र रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पसबाट एकै पटक प्रमाणपत्र र सँगसँगै शास्त्री र स्नातक तह पूरा गरेका थिए । यसैगरी २०५१ सालमा वाल्मीकिबाट आचार्य र २०५३ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली साहित्यमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेका थिए । हाल उनी लोकसाहित्यमा विद्यावारिधिरत छन् । (शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी)

सानै उमेर देखि नै भागवत गीता वेद रुद्री चण्डी जस्ता पुस्तकहरू पढ्नमा रुची राख्ने लम्साललाई वेद पुराण भागवद्गीता रामायण महाभारत जस्ता पुस्तकको प्रभाव गहिरो रूपमा परेको देखिन्छ । आजको यो स्थानसम्म आई पुग्नु भनेको गीत साहित्यप्रति लगाव, परिश्रम, धैर्य र लगनशीलतालाई जान्छ ।

२.४ पारिवारिक पृष्ठभूमि

नवराज लम्सालका पिता टङ्क प्रसाद एक मध्यम वर्गीय ब्राह्मण परिवारका व्यक्ति थिए । हालको धादिङ जिल्ला ज्यामरुङ ९ चाँपभञ्ज्याङमा ब्राह्मण परिवार थियो यस क्षेत्रमा इमान्दार शिक्षित परिवारका रूपमा स्थापित थियो । नवराज लम्सालको जन्मभन्दा अगाडि उनका परिवारको हैसियत मध्यम वर्गको जस्तो देखिन्छ । आफ्ना बाबु पुरेत्याइ गर्ने हुनाले बाजे पनि घरमा रामायण महाभारत गीता पाठ गर्ने हुनाले लेख्ने पढ्ने परम्परा थियो ।

पहाडी जीवन शैली प्रायः खेतीपाती पशुपालनमा आधारित हुनाले आफ्ना बाबुको पुरेत्याइ पेशा जस्ता पेशामा संलग्न थिए यिनै भरमा परिवारको निर्वाह चलेको थियो । नवराज लम्सालका हजुरबुबा हाल ९४ वर्षको जीवित हुनु हुन्छ भने हजुरआमा १० वर्ष अघि नै बिति सक्नु भएको छ ।

मावली नजिकै भएको जाने आउने काम मात्र हुन्थ्यो तर मावलीमै बसेको क्षण छैन । मावली हजुरबुबा लोकनाथ सापकोटा र मामाहरूबाट उनको जीवनमा ठूलो प्रभाव पारेको देखिन्छ । नवराज लम्सालका पिताको मुख्य पेशा खेतिपाती र गाउँघरमा जजमानी थियो । यसबाट उनीहरूको सम्पूर्ण परिवारको जीविको पार्जन चलेको थियो । नवराज लम्साल ज्यामरुङ पुगेको ९ औं पुस्ता हो । त्यसअघि दैलेखबाट आएको भन्ने सुनिन्छ र लम्साल सेवा समाजले आफ्नो वंशावली खोज्दै छ ।

२.५ नवराजको पारिवारिक वंशज

नवराज लम्सालका पिता टङ्कप्रसाद लम्सालका एक दाजु छन् उनको नाम रघुनाथ लम्साल हो । पिता टङ्कप्रसाद कान्छा हुन् उहाँहरूको अंशवण्डा पहिलै भइसकेको छ । नवराज लम्सालका फुपुहरू ४ जना छन् । यिनीहरू सबैको विवाह भैसकेको छ ।

२.६ नवराज लम्सालका दाजुभाइ दिदीबहिनी

नवराज लम्सालका दिदीबहिनी छैनन् । दाजुभाई ५ जना भए पनि हाल ४ जना मात्र रहेका छन् । अहिले उनीहरूमा जेठा नवराज लम्साल, माहिला जनार्दन, रमेश, हरेराम, कलम लम्साल ४ जना दाजुभाइमा सबै जना जागिरे छन् ।

२.७ उपनयन संस्कार

नवराज लम्सालको ८ वर्षकै उमेरमा उपनयन संस्कार (व्रतबन्ध) भयो । सानै उमेरमा व्रतबन्ध गर्ने चलन अनुसार ८ वर्षमा नै भएको थियो । उनको व्रतबन्ध वैदिक विधि अनुसार घरमा नै भएको थियो । सानैमा व्रतबन्ध गरेका नवराज लम्साललाई आफ्नो व्रतबन्धको थोरबहुत स्मरण अहिले पनि ताजै छ । परम्परागत प्रचलन अनुसार उनको व्रतबन्धको दिन दही सगुन खुवाएको, कसार बनाएको, सुरुवाल भोटो लगाएको यज्ञ बनाएको आदि कुराको स्मरण अहिले पनि ताजै रहेको छ । (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)

२.८ विवाह

नवराज लम्सालको विवाह वि.सं. २०४८ सालमा २२ वर्षको उमेरमा हिन्दु परम्परा अनुसार भएको हो । धादिङ जिल्ला सत्यवती गा.वि.स. वडा नं. ५ निवासी पिता रामचन्द्र रिजाल र माता सीता रिजालको पाँचौ सन्तानकीछोरी संगीता रिजालसंग भएको हो । २०२९ सालमा जन्मेकी संगीता विहे गर्दा १९ वर्षकी थिइन् । उनी श्रीमान, छोरा छोरीको प्रगति र गृहस्थीमा जीवनभर व्यस्त रहेकी छिन् ।

२.९ सन्तान

नवराज लम्सालका आरती र आयुष एक छोरी र एक छोरा छन् । आरती लम्सालको जन्म वि.सं. २०४९ माघ १९ गते र आयुष लम्सालको जन्म वि.सं. २०५२ साउन १७ गते भएको हो । आरती हाल पत्रकारिता विषयमा रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पसमा तेस्रो वर्षमा अध्ययनरत छिन् । उनी गोर्खा एफ.एम. मा समचार वाचिका

पनि छिन् । त्यसै गरी छोरा आयुष कसमस इन्जिनियरिङ कलेजमा स्नातक प्रथम वर्षमा अध्ययनरत छन् ।

२.१० पारिवारिक आर्थिक अवस्था र बसोबास

पिता टङ्कप्रासद लम्सालका जेष्ठ सुपुत्र नवराज लम्सालको जन्मथलो एवम् पुख्र्यौली थलो दुवैको धादिङ जिल्लाको ज्यामरुङ गा.वि.स. हो । उनी मध्यम वर्गीय आर्थिक अवस्था भएको परिवारमा जन्मिएका हुन् । सामान्य दैनिक गुजारा चल्ने किसिमको परिवार रहेको थियो । नवराज लम्सालका पिताले गाउँमा पुरेत्याई गर्दथे र घरका अन्य परिवारले आफ्नो खेतीपाती गर्ने गर्दथे त्यो उनीहरूको पेशाले जीवन यापनमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएको थियो निम्न माध्यमिक तहको अध्ययन पश्चात् काठमाडौँ छिरेका नवराजले २०४३ सालमा प्रवेशिका उत्तीर्ण पश्चात समय दैनिक पत्रिकामा रिपोर्टिङ (२०४३) को काम गर्न थाले यसले पढाइलाई सहयोग पुऱ्यायो । उच्च शिक्षा बाल्मिकि र त्रि.वि. कीर्तिपुरबाट डि.ग्री. हासिल प्राप्त गरेका नवराजले भानुभक्त मेमोरीयल उच्च मा.वि.मा नेपाली भाषा शिक्षकको रूपमा पाँच वर्ष अध्यापन गरे । स्थाई रूपमा सुर्खेतबाट रेडियोको क्षेत्रीय प्रसारण सेवामा प्रवेश गरेका लम्साल हाल रेडियो नेपाल केन्द्रीय प्रसारण केन्द्रमा उपनिर्देशकका रूपमा र बी.बी.सी. नेपाली सेवाका कला संवाददाता समेत रहेका लम्सालको प्रमुख आय-आम्दानीको स्रोत जागिर नै हो । हाल उनको तीन थाना ४ नैकाप स्थिति आफ्नै निजी निवासमा बसोबास गर्दछन् । यिनको आयका स्रोत जागिर, पत्र पत्रिकामा प्रकाशन हुने गीत रचना, किताब प्रकाशन हुन् । यसरी आफ्नै मेहनत र परिश्रमले आफ्नो घर गृहस्थीलाई सुचारु रूपले चलाएका छन् । समग्रमा भन्दा यिनको आर्थिक अवस्था मध्यम वर्गीय रहेको छ ।

२.११ नवराज लम्सालका जागिरका क्षणहरू

औपचारिक रूपमा स्नातकोत्तर तह पूरा गरी हाल लोकसाहित्यमा विधावारिधिरत लम्सालले एस.एल.सी पश्चात् २०४३ सालमा समय दैनिक पत्रिकामा संवाददाता को काम सुरु गरेका थिए । उनले काठमाडौँको पानीपोखरी स्थित भानुभक्त

मेमोरियल उच्च मा.वि.मा नेपाली भाषाको भाषा शिक्षकको रूपमा काम गरेको देखिन्छ । स्थाई रूपमा क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र सुर्खेतबाट सेवामा प्रवेश गरेका नवराज लम्साल हाल रेडियो नेपाल केन्द्रीय प्रसारण सेवामा उप-निर्देशक पदमा आवद्ध छन् । उनी अहिले राष्ट्रिय दैनिक पत्रिका र अन्नपूर्ण पोष्टका स्तम्भ लेखक र बी.बी.सी. नेपाली सेवाका कला संवाददाता समेत रहेका छन् ।

२.१२ साहित्यिक क्षेत्रमा संलग्नता

सानै उमेरदेखि सवैसँग घुलमिल हुन सक्ने नवराज लम्सालले कक्षा ३ मा पढ्दा नै भाषण गरेर आफ्ना गुरुहरूलाई सुनाएका थिए । तत्कालीन परिवेशमा बुढापाका व्यक्तिहरूले घरमा ल्याएर राखेका रामायण महाभारत वेद रुद्री चन्डी जस्ता पुस्तकको अध्ययनबाट साहित्यप्रति गहिरो छाप परेको देखिन्छ र घरका हजुरबुबा र बुबाले विहान बेलुका पढ्ने गरेको रामायण महाभारत गीताजस्ता पाठका श्लोकबाट पनि गहिरो छाप परेको देखिन्छ । उनी हाल मधुवन साहित्यिक प्रतिष्ठान नेपालको संरक्षक तथा भानु प्रतिष्ठानसँग सम्बन्धित छन् । (शोधनायक प्राप्त जानकारी)

२.१३ रुचि र स्वाभाव

अरुलाई सम्मानित गरेपछि आफू पनि सम्मानित भइन्छ भन्ने मान्यताबाट प्रभावित नवराज लम्साल प्रकृतिप्रेमी हुन् । उनको रुची भौतिक सुखसयलभन्दा पनि सादा जीवन उच्च विचारसँग मिल्छ । प्राकृतिक ग्रामीण सरल समाजमा रमन आनन्द मान्छन् । उनी समाजको विकासको गति र आवश्यकता बुझेर त्यही अनुसार अधि बढ्नुपर्ने धारणा राख्छन् ।

ग्रामीण जनजीवनमा आइपर्ने हरेक काम गर्न मनपराउने व्यक्ति हुन् । उनलाई मनपर्ने स्वदेशी विद्वान साहित्यकारहरूमा देवकोटा, राष्ट्रकवि माधव प्रसाद घिमिरे, वि.पि. कोइराला आदि हुन् । यस अलावा संस्कृत साहित्यका कालिदास बाल्मीकि आदि विद्वानका मान्यता र चिन्तनको अध्ययन मनन्मा उनको विशेष रुची छ सादा नेपाली खाना मन पराउने र सर्टपाइन्ट कपडा लगाउन मन पराउने उनको रुची देखिन्छ ।

उनको स्वाभावमा साहित्य साधना गर्न मनपराउने सभा समारोहमा भाग लिने आफ्नो विचार निर्धक्कसँग राख्न सक्ने स्वभाव उनीसँग छ । नवराज लम्साल औपचारिक कार्यक्रम र स्थानमा निकै भद्र र सौम्य देखिन्छन् । सरल भेष मीठो बोली शिष्ट व्यवहार जस्ता यिनका विशेषता हुन् । उनी स्वावलम्बी तथा स्वतन्त्र जीवन जिउन चाहने व्यक्ति हुन् । उनी सम्मान र पुरस्कारका लागि साहित्य नलेखी सामाजिक परिवर्तन र राष्ट्र निर्माणका खातिर साहित्य सृजना गरेको बताउँछन् ।

२.१४ राजनीतिक र सामाजिक संघ संस्थाको संलग्नता

नवराज लम्साल राजनीतिमा बहुदलीय गणतान्त्रिक र स्वतन्त्रताको पक्षमा रहने व्यक्ति हुन् । उनी नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीसँग सम्बद्ध देखिन्छन् । सिद्धान्तका हिसाबले उनको आस्था अन्य राजनैतिक दलभन्दा वि.पि. कोइरालाको प्रजातान्त्रीक समाजवाद अँगालेको नेपाली काङ्ग्रेससित छ । वर्तमान उनी कक्षा १० मा पढ्दा संस्कृत छात्रावासको कार्य समितिको सभापति भएका थिए (२०४२ सालमा), २०४४ सालमा बाल्मीकि क्याम्पसमा स्ववियु निर्वाचनमा उनी सचिव भएका थिए । २०४६ को आन्दोलनमा सक्रिय तथा २०६२/६३ को जनआन्दोलनमा रेडियोबाट प्रतिगमन मुर्दावाद, लोकतन्त्र जिन्दावाद, शुभेच्छुक संस्था प्रेस युनियन लेखिएको तुल टागेर रेडियोबाटै विरोध गरेवापत निलम्बनमा समेत परेका थिए ।

नवराज लम्साल समाज र राष्ट्रसँग सम्बन्धित विभिन्न संस्थाहरूमा संलग्न छन् । संलग्न संस्थाहरूमा रेडियो नेपाल बी.बी.सी. नेपाली सेवा नेपाल प्रेस युनियनको पूर्व उपाध्यक्ष, नेपाल शिक्षक संघको काठमाडौँ जिल्ला सदस्य, मधुवन साहित्यिक प्रतिष्ठानको नेपालको संरक्षक तथा भानु प्रतिष्ठानसँग सम्बन्धित छन् । (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)

२.१५ सम्मान तथा पुरस्कार

नवराज लम्सालले साधना र सेवा गरेको क्षेत्रहरूमा कदर स्वरूप विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट अनेक सम्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् । साहित्य सिर्जना शिक्षा

सेवा र समाज सेवा गरेवापत यिनी सम्मानित तथा पुरस्कृत भएका हुन् । यिनले प्राप्त गरेका सम्मान तथा पुरस्कारहरू यस प्रकार छन् ।

- (क) वि.सं. २०४८ सालमा रेयुकाई नेपालले सञ्चालन गरेको वक्तृत्वकला प्रतियोगितामा प्रथम स्थान
- (ख) २०४८ सालमा धादिङ साहित्य समाजले आयोजना गरेको धादिङ साहित्य सम्मेलनमा प्रथम स्थान
- (ग) २०४८ सालमा रेडियो नेपालले आयोजना गरेको बालगीत सम्मेलनमा उत्कृष्ट गीतकार
- (घ) २०५९ सालमा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले आयोजना गरेको राष्ट्रव्यापी कविता प्रतियोगितामा प्रथम स्थान
- (ङ) २०६३ सालमा चितवन भरतपुरमा अवस्थित कालिका एफ.एम. बाट उत्कृष्ट गीतकारको सम्मान
- (च) २०६८ मा भोग्य सगुन राष्ट्रिय पत्रकारिता पुरस्कार आदि यसरी उनले जीवनमा पाएका सम्मानपत्र अभिनन्दन पत्र र प्रशंसा पत्र उनको घरको वैठक कोठाको भित्तामा लहरैसँग टासिएका छन् । नवराज लम्साल सम्मान तथा पुरस्कारको अपेक्षा नराखी साहित्य सिर्जना गर्ने व्यक्ति हुन् । नेपाली साहित्यमा पुरस्कारका लागि हुने होडवाजीलाई उनले एक किसिमको विकृति ठानेका छन् । पुरस्कार र सम्मान दिनेले व्यक्तिको वृत्ति र योगदानको अनुहार हेर्नुपर्ने उनको धारणा रहेको छ ।

२.१६ लेखन प्रेरणा र आरम्भ

सानैदेखि गीत गजल कविता मन पराउने नवराज लम्साललाई आफ्ना गाउँ घरमा गाइने गीत, घर आगनमा भाका हालेर पढिने रामायणका श्लोक र आफ्ना हजुरबुबा र बुबाद्वारा घरमा भनिने रामायण, गीता, महाभारत जस्ता पुस्तकको श्लोक

सुनेर गीत कविता लेखनप्रति प्रेरणाको स्रोत भएको पाइन्छ । (रिजाल २०४९ ३३) यस्तै नवराज लम्सालले स्कूल पढ्दा देखिनै छोटो अनुप्रासयुक्त पद्य लेख्ने र सुनाउने गर्थे । वि.सं. २०४० साल देखि नै कविता तथा गीत दुवै रचना गर्न लागेका थिए । २०४१ सालमा अरुणोदय पत्रिकामा छापिएको वन्दना शीर्षकको कविता नै उनको प्रथम प्रकाशित रचना हो । त्यसपछि सोही पत्रिकामा फेरि एउटा गीत “हट्नुपर्छ बादल” र अरु कविताहरू पनि छापिए । त्यसपछिका दिमा उनका करिब ४ वटा पुस्तक प्रकाशन भएका छन् ।

२.१७ प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरू

स्थानिय तथा राष्ट्रिय पत्र-पत्रिकामा छिटफुट रूपमा कविता, गीत रचना गजल रेडियो नाटक प्रकाशन गर्ने नवराजका पुस्तककार कृति ४ वटा छन् । यिनीहरूको सूची निम्नअनुसार रहेको छ ।

क्र.सं.	कृति	विधा	प्रकाशन मिति	प्रकाशन संस्था/स्थान
१	पाइलैपिच्छे सगरमाथा	कविता संग्रह	२०६१	एम.एड.डी.टि.आई
२	आगो छोपेर कतिञ्जेल !	कविता संग्रह	२०६२	काठमाडौँ अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेशन
३	धुनभिन्न धुनबाहिर	गीतसंग्रह	२०६२	काठमाडौँ अक्सपोड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन
४	कर्ण महाकाव्य	महाकाव्य	२०६६	युनाइटेड नेपाल पब्लिकेशन प्रा.लि.

हालसम्म नवराज लम्सालका प्रकाशित कृतिहरू यति नै हुन् । उपयुक्त कृतिहरूका अतिरिक्त लम्सालका थुप्रै फुट्कर गीत रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिका तथा गायकका एल्बममा छन् । तिनीहरूमा

रचनाहरू : गरिमा, मधुपर्क लगायत चितवन, जाजरकोटको मधुवन, पर्वतको मोति, नेपालगञ्जको सल्लिकुशुम जस्ता पत्रपत्रिकामा रचना प्रकाशित भएका छन् । त्यस्तै

गीत रचनाहरू : पुराना गायक पत्तेमानदेखि नयाँ पुस्ताका गायकारहरूले गीत गाएका छन् भने रामकृष्ण ढकाल, राजेसपायल राई, यम बराल, उदित नारायाण भा, दीपा भा, साधना सरगम, सपना श्री, दिपक लिम्बु, शिव पहाडी, अञ्जु पन्त, प्रमोद खरेल, रोशन गुरुङ, उदय सोताङ, मनिला सोताङ, सत्यराज आचार्य, स्वरूपराज आचार्य, जस्ता गायक कलाकारहरूका एल्बममा उनका रचनाका गीतहरू रहेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

नवराज लम्सालको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

हरेक व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक वातावरण र संस्कारका साथै साथीभाइ, इस्टमित्रको सथ संगतले उल्लेखनीय भूमीका खेलेको हुन्छ अझ कुनै पनि व्यक्तिमा भएको सिर्जनशील प्रतिभा अध्ययन चिन्तन मनन् केहि गर्छु केही बन्छु भन्ने उस भित्रको सकारात्मक महत्वकांक्षाले पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा गहिरो प्रभाव पारेको हुन्छ । व्यक्तित्व शब्द व्यक्ति र त्व मिलेर बनेको छ । कुनै पनि व्यक्ति भित्र रहेको गुण वा क्षमतालाई व्यक्तित्व भनिन्छ । नवराज लम्सालको व्यक्तिलाई आन्तरिक र बाह्य गरी २ भागमा बाडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

३.२ आन्तरिक व्यक्तित्व

नवराज लम्सालको क्षमताको आधारमा निम्न आन्तरिक व्यक्तित्व पाइन्छ ।

(क) रेडियो उद्घोषक

नवराज लम्साल वि.सं २०५० सालमा क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र सुर्खेतमा रेडियो उद्घोषकका रूपमा नियुक्त भए । त्यसको ३ वर्ष पछि २०५३ सालमा रेडियो नेपाल केन्द्रीय प्रसारण केन्द्रमा नियुक्ति भए । विगतदेखि वर्तमानसम्म उद्घोषणकै रूपमा रहेका छन् । उनले अहिलेसम्म उद्घोषण गरेका कार्यक्रमहरू :-

(अ) २०५३ सालबाट रेडियो नेपालमा सुरसङ्गम कार्यक्रम सञ्चालन गरेका थिए, कथा प्रधान यो कार्यक्रम निकै लोकप्रिय भयो यसैबाट उनी परिचित भए ।

आ) वि.सं. २०५४ सालबाट फोन इन कार्यक्रम सञ्चालन गरेका थिए । पछि २०५५ बाट सोही कार्यक्रमलाई मधुवन शीर्षक दिएर भाषा-साहित्य, कला संस्कृतिको उत्थानमा जोड दिएको पाइन्छ । यो मधुवन आजसम्म पनि सञ्चालित छ ।

(इ) २०६१/६२ बाट राष्ट्र र राष्ट्रियताको विकासका लागि मेचिकाली शीर्षकको कार्यक्रम समेत सञ्चालन गरेका थिए ।

(ई) २०६२/६३ को आन्दोलन पछि पूर्ण राजनैतिक दैनिक कार्यक्रम परिवेशको प्रोड्युसर तथा सञ्चालन

(उ) २०६८-६-१५ देखि जनतासँग प्रधानमन्त्री कार्यक्रम

(ऊ) २०५५-५८ सम्म धार्मिक कार्यक्रम (बिहान)

(ख) मञ्च सञ्चालक व्यक्तित्व

कवि नवराज मिठो स्वरका धनी मानिन्छन् । उनको स्वरकला तथा दर्शकलाई मुग्ध गर्न सक्ने क्षमताको कारण मञ्च सञ्चालनको लागि नेपालको ७० जिल्ला भारतको गोहटी, दार्जिलिङ, आसाम, सिक्किम, लगायत अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्र अमेरिका स्विडेन, फ्रान्ससम्म पुगेका छन् भने फ्रान्सको पेरिसमा चाहि वक्तृत्वकलामा पुरस्कृत भएपछि पुगेका थिए ।

ग) प्रत्यक्ष प्रसारक व्यक्तित्व

नवराज लम्साल धाराप्रवाह बोल्न सक्ने क्षमता भएका प्रखर वक्ता हुन् । उनले नेपालका महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थल वराहक्षेत्रको कुम्भ-मेला, पशुपति क्षेत्रको प्रत्यक्ष प्रसारण गरेका छन् । त्यसैगरी नेपालका विशिष्ट व्यक्तिहरू गणेशमान सिंह, मनमोहन अधिकारी, मदन भण्डारी, गिरिजा प्रसाद कोइराला तथा राज परिवारको शव यात्रामा पनि प्रत्यक्ष प्रसारण गरेका छन् । राष्ट्रिय स्तरको खेलकुद राष्ट्रको ऐतिहासिक परिवर्तनको सवालमा संसदमा सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा प्रस्तुत हुँदा पनि उनले प्रत्यक्ष प्रसारण गरेका छन् ।

(घ) विद्युतीय माध्यम

कवि नवराज लम्सालले विद्युतीय माध्यमका साधनहरू रेडियो नेपालमा कार्यक्रम तथा वी.बी.सी. नेपाली कार्यक्रममा सञ्चालनका रूपमा काम गरेका छन् भने अर्को साधन नेपाल टेलिभिजनमा केही समय ब्राइटर तिम्रो सुर मेरो गीत नामक कार्यक्रम समेत सञ्चालन गरेको पाइन्छ र देशका धेरै एफ.एम. हरूका भिङ्गल प्रोमो नारा लेख्ने देखि ती एफ.एम. हरूका सञ्चालकहरूलाई तालिका दिने काम गरेको ।

(ङ) साहित्यिक व्यक्तित्व

कवि नवराज लम्सालले वि.सं. २०४१ सालमा अरुणेदय पत्रिकामा बन्दना शीर्षकको कविता रचना गरेपछि साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका थिए । उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् ।

(अ) कवि व्यक्तित्व

कवि नवराज लम्सालले २०६१ सालमा पाइलैपिच्छे सगरमाथा र २०६२ सालमा आगो छोपेर कतिञ्जेल ! गरी दुई कविता संग्रह प्रकाशन गरेका छन् । यसका अतिरिक्त फुटकर रूपमा नियमित पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गरेका छन् ।

(आ) महाकाव्यकार व्यक्तित्व

कवि लम्सालले २०६६ सालमा पौराणिक मिथकको प्रयोग गरी कर्ण महाकाव्य समेत प्रकाशन गरेका छन् । उनको अर्को महाकाव्य शिघ्र प्रकाशनको तयारीमा देखिन्छ ।

(इ) नाटककार व्यक्तित्व

नवराज लम्सालले लेखेका आधा दर्जन जति रेडियो नाटक रेकर्ड भएका छन् । त्यसमा उनले आफै अभिनय समेत गरेका छन् र नेपाल पञ्जा प्रतिष्ठानबाट

प्रकाशित रेडियो नाटक पुस्तकमा लेखेको “चाहनाका हुरी किनारा” नाटक प्रकाशित समेत छ ।

(ई) गीतकार तथा गजलकार व्यक्तित्व

नवराज लम्साल वि.सं. २०५१ सालमा अरुणोदय पत्रिकामा ‘हट्नुपर्छ बादल’ शीर्षकको गीत रचना तथा रेकर्ड गरी नेपाली गीति क्षेत्रमा प्रवेश गरेका थिए । उनको नेपाली गीत सङ्गीतका क्षेत्रमा २०० भन्दा बढि गीत रेकर्ड भईसकेका छन् । उनले २०६२ सालमा धुनभिन्न धुनबाहिर भन्ने गीति सङ्ग्रह पनि प्रकाशित गरेका छन् । उनका गीतहरू नेपालका चर्चित गायक गायिकाबाट स्वरबद्ध छन् । पछिल्लो समयमा नेपाली चलचित्रहरूमा पनि उनका गीतहरू प्रशस्त रेकर्ड भएका छन् ।

(उ) भूमिकाकार व्यक्तित्व

कवि लम्साल साहित्यसँग सम्बन्धित विधामा भूमिका लेख्ने गर्दछन् । उनले १०० भन्दा बढी कविता तथा अन्य पुस्तकहरूमा भूमिका लेखेका छन् । जीवन खत्रीको मेरो शिखर टाढा छ, अजय कुलुङको भुपडीको आँशु, सुदीप देवकोटाको तिर्खाएका मूलहरू, अग्नीपुष्पको शुभारम्भ, केशव घिमिरेको नेपथ्यको देश तथा वरिष्ठ कवि हेम प्रभास अधिकारिको पहाड बोकेर पहाडतिर कविता सङ्ग्रह माथि उनको भूमिका निकै उल्लेखनीय र चर्चित मानिन्छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)

(ऊ) राजनैतिक व्यक्तित्व

नवराज लम्साल वि.सं. २०४२ सालमा कक्षा १० मा पढ्दा संस्कृत छात्रावासको छात्रा कार्य समितिको सभापति भएका थिए । त्यही खण्डबाट नै उनी आफ्नो राजनैतिक जीवनको सुरुवात भएको मान्दछन् । संस्कृत छात्रावासमा रहँदा पटकपटक विधान परिषदको अध्यक्ष, पुस्तकालय हेर्ने शिक्षामन्त्री भएको तथा जनआन्दोलनमा भाग लिएको प्रहरीबाट गिरफ्तार भएको, यस्तै २०४४ सालमा बाल्मीकि क्याम्पसबाट स्ववीयु निवाचनमा सचिव भएका थिए २०४६ को आन्दोलन

तथा २०६२/३३ को आन्दोलनमा रेडियो नेपालबाट प्रतिगमन मुर्दावाद - लोकतन्त्र जिन्दावादको शुभेच्छुक संस्था नेपाल प्रेस युनियन लेखिएको तुल टागेर रेडियो मै विरोध गरे वापत निलम्बन समेत परेका थिए ।

३.३ बाह्य व्यक्तित्व

नवराज लम्सालको बाह्य व्यक्तित्व भन्नु बाहिरी रूप रचना नै हुन् । उनको शारीरिक व्यक्तित्व आकर्षक छ । गहुँगोरो वर्ण, पाँच फिट छ इन्च उचाइ, अनुसारको ठिक्कको मोटाइ, हंशमुख चेहरा भएका नवराज सर्वगुणसम्पन्न देखिन्छन् । लवाइखुवाइ, बोलीचाली आचरण आदि सबैमा परिस्कृत र संयमित देखिन्छन् । सबैसँग घुलमिल हुन सक्ने स्वभाव भएकाले उनी सबैका प्रिय छन् । अभिव्यक्तिमा पनि बालक वृद्धा तन्नेरीहरूका लागि उस्तै छन् । चित्त नबुझेको कुरालाई मिठो तरिकाले व्यक्त गर्ने लम्साल प्रायजसो परिवारसँग रमाउने गर्दछन् । खानपानमा सामान्यतः नेपाली खाना दालभात नै मन पराउँछन् । आफ्ना सम्पर्कमा आउने सबै व्यक्तिसँग विनम्रतापूर्वक बोल्नु, आत्मीय व्यवहार गर्नु उनको चारित्रिक गुण हो । आफ्ना कारणले कसैको नराम्रो नहोस् र सकेसम्म सबैको भलो नै होस् भन्ने सदीक्षा व्यक्त गर्ने स्वभाव यिनको व्यक्तित्वमा प्रदर्शित हुन्छ ।

सारांश

नवराज लम्साल २०२६ सालमा धादिङ जिल्लाको ज्यामरुङ गा.वि.स. मा जन्मेका एक कर्मयोगी व्यक्ति हुन् । ग्रामीण परिवेशमा अक्षर सिकेका लम्सालले संस्कृतमा आचार्य र नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर सम्म अध्ययन गरेका छन् । हाल उनी लोकसाहित्यमा विधावारिधिरत छन् । मध्यम वर्गीय परिवारमा हुर्किएका नवराज २०४८ सालमा सङ्गीता रिजालसँग वैवाहिक सूत्रमा बाँधिएका थिए । एकान्त प्रेमी तथा पुस्तक, पत्रपत्रिका पढ्न तथा रचना गर्न रुचि लिने नवराजले दुई कविता संग्रह एक गीती संग्रह, एवम् एक महाकाव्यसमेत रचना गरेका छन् । उनको अर्को महाकाव्य सिद्ध प्रकाशनको तयारिमा रहेको छ । उनको साहित्य सिर्जना गर्ने स्रोत ग्रामीण जनजीवनमा गुन्जने लोकभाका तथा रामायण महाभारतका मिठा तथा

लयात्मक श्लोकहरू नै हुन् । मभगौला कद गहुँगोरो वर्ण तथा आकर्षक व्यक्तित्व लम्साल सबैका लागि मृदुभाषी छन् । यही भाषिक मिठास मृदुभाषी तथा मञ्चको कार्यक्रम गर्न खप्पिस भएकाले मञ्चको कार्यक्रम तथा प्रत्यक्ष प्रसारण गर्न नेपालका ७० जिल्ला भारत पाकिस्तान र पश्चिमी देशहरूको सम्म यात्रा गरेका छन् । आँखुखोला द्वैमासिक पत्रिका तथा अन्य पत्र पत्रिकामा आबद्ध भएर साहित्य साधना नै मुख्य कार्य मान्ने नवराज लम्साल बोलीमा जादु र विचारमा प्रत्युपन्न मनि भएका व्यक्ति हुन् । साहित्य सिर्जना र मिठासपूर्ण बोलीका कारण उनले विभिन्न सङ् संस्थाबाट सम्मान तथा पुरस्कार पनि प्राप्त गरेका छन् । समग्रमा नवराज लम्साल कवि, गीतकार, गजलकार, सम्पादक, शिक्षक, कुशल उद्घोषक र विशिष्ट सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् ।

चौथो परिच्छेद

नवराज लम्सालका कृतिहरूको विवेचना

साहित्यकार नवराज लम्साल सानैदेखि कविता गीत गाउन, पढ्न र लेख्न मन पराउने गर्थे । उनले अनौपचारिक रूपमा सानैदेखि कविता, गीत, गजल लेखे पनि औपचारिक रूपमा चाहिँ २०४० सालदेखि साहित्यमा प्रवेश गरी हालसम्म पनि विभिन्न ग्रन्थहरूको लेखनमा साधनारत छन् भन्ने कुरो पहिलो र दोस्रो परिच्छेदमा चर्चा भैसकेको छ । नवराज नेपाली साहित्यको विशेषगरी कविता गीत र महाकाव्य लेखनमा सक्रिय रहेको देखिन्छ । उनका प्रकाशित कृतिहरू ४ वटा छन् ।

राष्ट्रिय र प्राकृतिक विषयमा, आध्यात्मिक विषयमा बढीजसो केन्द्रित रही साहित्यको उत्थानमा निरन्तर लागि पर्ने नेपालका थोरै व्यक्तिहरूमा नवराज लम्साल पर्दछन् । नवराज लम्साल राष्ट्र र राष्ट्रियताको संरक्षण, प्राकृतिक रक्षा, इश्वरीय प्रेमको प्रचार, मानवीय आचरण आत्माज्ञानको अभिप्रेरणा साथै स्रष्टाको उत्थान नेपालीपन एवं रीतिरिवाजको महिमागानमा निरन्तर लागिपरेका छन् । नवराज लम्सालका कृतिहरूमध्ये १ पाईलैपच्छे सगरमाथा (२०६१) आगो छोपेर कतिञ्जेल (२०६२) (कविता सङ्ग्रह) धुनभिन्न धुनबाहिर गीती संग्रह (२०६२) र कर्ण महाकाव्य (२०६६) नवराज लम्सालका हालसम्म अप्रकाशित कृतिहरूको यहाँ चर्चा गरिएको छैन । उनका प्रकाशित कृतिहरूमध्ये काव्यात्मक र गीत रचनागत कृतिहरू वढी महत्त्वपूर्ण र ओजपूर्ण छन् तिनीहरूको चर्चा र विश्लेषण अलिक बढि गरिएको छ । यहाँ प्रकाशित कृतिहरूलाई काव्यात्मक कृति र रचनात्मक कृति गरी विवेचना गरिएको छ ।

४.१ कविता सिद्धान्त र नवराज लम्सालको कविताको विश्लेषण

४.१.१ कविताको परिचय

कविता साहित्यको एक विधागत भेद हो । कविताको विधागत स्वरूप अपेक्षाकृत स्पष्ट रूपमा चिनिन सक्छ । साहित्य भाषिक कला हो । यो वाङ्मयको रागात्मक वा सौन्दर्यपरक शाखा हो, यो भाषिक प्रयोग क्षेत्रको व्यावहारिक र बौद्धिक

प्रयोजनभन्दा भिन्न सौन्दर्यात्मक प्रयोजन मुख्य भएको भावप्रधान प्रयोगस्थल हो ।^१ यस परिप्रेक्ष्यमा कविता लयात्मक भाषिक कलाका रूपमा चिनिन्छ । यो सौन्दर्यपरक लयात्मक भाषिक अभिव्यक्तिको वाङ्मय पनि हो । कवितालाई यसकै विधागत सन्दर्भमा चिनाउँदा चाहिँ यो साहित्यको लयात्मक वैशिष्ट्य भएको गद्येतर भेद हो ।^२ कविताका विभिन्न उपविधाका सन्दर्भमा आख्यानीकरण र नाटकीकरणको सम्भाव्य भूमिकालाई दृष्टिगत गर्दा साहित्यका आख्यान र नाटकजस्ता विधासँगका तुलनाले पनि कवितालाई प्रस्ट्याउन सकिन्छ । कथा र उपन्यासमा आख्यान वा जीवनगतको आख्यानीकृत कथन मुख्य रूपमा रहेको हुन्छ भने कवितामा अन्तरआख्यान वा मानवीय अनुभवको लयात्मक कथनको विशिष्ट विधि मात्रै रहेको हुन्छ ।^३ विधागत निजत्वका आधारमा पनि आख्यान र नाटकको सिद्धि जीवनजगत्लाई आख्यानीकृत र नाटकीकृत गर्ने कुरा आधारित हुन्छ भने कविताको मूल साध्य चाहिँ जीवनजगत्को लयात्मक भावविधानकै कौशलताको सिद्धितिर उन्मुख भएको हुन्छ ।

४.१.२ कविताको सिद्धान्त र परिभाषा

कविता साहित्यका विभिन्न विधामध्येको महत्वपूर्ण विधा हो । ‘कवि’ मूल शब्दमा ‘ता’ प्रत्यय लागेर निष्पन्न कविता शब्दले कविको गुण वा कविको कार्य/धर्म भन्ने बुझाउँछ । विद्वानहरूले ‘कवि’ शब्दको व्युत्पत्ति ‘कव’ धातुमा ‘इ’ प्रत्यय लागेर बनेको मानेका छन् । यस अर्थमा ‘कवि’ शब्दको अर्थ वर्णन गर्ने वा सुमधुर स्वरमा गाउने भन्ने हुन्छ ।^४ पूर्वीय वर्गीकरणमा श्रव्य र दृश्य गरी साहित्यलाई मूलतः दुई भागमा बाँडिएको छ र श्रव्यलाई पनि गद्य र पद्य गरी दुई भागमा बाँडी श्रव्य वर्गभित्र पर्ने पद्य वर्गलाई नै कविताको रूपमा सम्मान गरिएको पाइन्छ । पाश्चात्य जगत्मा भने गद्य कविताको जन्म भएपछि सामान्य गद्यभन्दा बढी कविताधर्मी गद्य कवितासमेतको समष्टि नै कविता भएको देखिन्छ ।

^१ वासुदेव त्रिपाठी तथा अन्य, (सम्पा), नेपाली कविता भाग ४, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. १५ ।

^२ ऐजन ।

^३ ऐजन ।

^४ नरेन्द्र चापागाई, केही सिद्धान्त केही विश्लेषण, (विराटनगर : पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान, २०५१), पृ. १३ ।

मूलतः : संस्कृत काव्यपरम्परामा छन्दोबद्ध रचनालाई मात्र कविता मानी छन्दलाई नै कविताको आधारभूत पहिचान मानिएको पाइन्छ । समयक्रममा यस साँघुरो मान्यताप्रति कविता जगत्ले पनि फराकिलो आकाश प्राप्त गरी कविताले मुक्त छन्दसम्म पखेटा फट्फटाई गद्य कविताको प्रचलन र प्रियता दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको छ । आजको सन्दर्भमा कविता भन्नाले पद्य कविता र गद्य कविता दुवै थरी कविता बुझिन्छन् ।

४.१.३ कवितासम्बन्धी पूर्वी मान्यता

यहाँ पूर्वी परिभाषा भनेर प्राचीनकालका संस्कृतका काव्याचार्यहरूले काव्य कविताका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका सूत्रात्मक विचारहरूलाई लिइएको छ । उनीहरूले 'कविता' शब्दलाई भन्दा बढी 'काव्य' शब्दलाई महत्त्व दिएका छन् । त्यस समयमा 'काव्य' शब्द कविता र काव्यसँग मात्र सम्बन्धित नरही साहित्यकै पर्यायवाचीका रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो । 'कविता' तथा 'काव्य' दुवै शब्द 'कवि' शब्दमा 'ता' तथा 'य' प्रत्यय लागेर निष्पन्न भएका हुन् ।^५ जेहोस् कविता/काव्यको पूर्वीय मान्यताका बारेमा अध्ययन गर्दा हामी संस्कृत वाङ्मयको प्राचीनकाल वैदिक कालसम्म पुग्नु अनिवार्य नै हुन्छ ।

वैदिक वाङ्मयमा कविलाई सर्वज्ञ सर्वद्रष्टाका रूपमा लिइएको छ र मनीषी परिभू एवम् स्वयम्भू भनिएको छ ।^६ यसमा मनीषीलाई विद्वान्, परिभूलाई चारैतिरबाट घेर्ने र स्वयम्भूलाई आफै उत्पन्न भएको अर्थमा लिइएको पाइन्छ । संक्षेपमा कविको उल्लेख विद्वान्, व्यापक र स्वतः सिद्धको रूपमा भएको देखिन्छ । अर्को शब्दमा परिभूलाई अनुभूति र दृष्टिको क्षेत्रमा समेट्ने भोक्ता र द्रष्टाको रूपमा, त्यस्तै स्वयम्भूलाई आफैमा सम्पूर्ण र सर्वज्ञको अर्थमा लिन सकिन्छ । यसै कारणले गर्दा वैदिक साहित्यमा कवि, द्रष्टा र ऋषिलाई समानार्थी शब्दको रूपमा व्यवहार गरिएको

^५ ऐजन् ।

^६ धीरेन्द्र वर्मा तथा अन्य, सम्पा, हिन्दी साहित्य कोश, भाग १, ते. सं., (वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, १९८५), पृ. १९३ ।

पाइन्छ । यस्तै गीतामा कविलाई ब्रह्माको रूपमा लिइएको पाइन्छ ।^{१०} यसरी कविलाई सर्वज्ञ र सर्वद्रष्टाकोरूपमा लिइएको पाइन्छ । यस्ता कविको रचनालाई कविताको संज्ञा विभिन्न आचार्यहरूले दिएका छन् । 'काव्य' शब्दको अर्थ संकुचन भएर आज खण्डकाव्य र महाकाव्यको तात्पर्यमा मात्र सीमित भए तापनि यिनैका तात्विक संरचनाअन्तर्गत रचित लघु एवम् लघुतम रूप कविताको सम्बन्धमा पूर्वमा श्रुति, स्मृति, वेद, उपनिषद्, पुराण हुँदै विभिन्न चिन्तनको दीर्घ परम्परा आजसम्म नै आइपुगेको पाइन्छ । यसै क्रममा रस, ध्वनि, अलङ्कार, रीति, कल्पना शैली आदि भावगत शिल्पगत अन्तर्वाह्य पक्ष-पक्षन्तर र तिनसँग सम्बन्धित परिभाषा, स्वरूप आदिसँग सम्बन्धित चिन्तन प्रस्तुत गरिएका पाइन्छन् ।^{११} यसरी पूर्वमा ऋग्वेद लिपिवद्ध भइसकेपछि कविताले क्रमशः विकासका चरणहरू पार गर्ने क्रममा गायत्री, त्रिष्टुप, अनुष्टुप, आदि वैदिक छन्दहरू र गद्यलयगत आङ्गिक तथा स्तुति, दर्शन, प्रार्थना र संस्कारगत आत्मिक अनुष्ठानका विषयगत मान्यतालाई आत्मसात् गरिसकेपछि विस्तारै पछि गएर रस, अलङ्कार आदि मान्यताहरू आउन थालेका देखिन्छन् ।

समयको प्रवाहसँगै कविताका मूल्य, मान्यता र प्रवृत्तिमा पनि आंशिक भिन्नता देखिन थाल्छन् । सामान्य प्रचलनको र कविताको भाषामा भएको भिन्नता छुट्याउन र कविता र यसका विविध आङ्गिक एवम् आत्मिक पक्षका आधारमा यसको परिचय गराउने क्रममा यस क्षेत्रमा संलग्न विभिन्न स्रष्टा एवं द्रष्टा विद्वान्हरूले विभिन्न चिन्तन र परिभाषा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । संस्कृत काव्यजगत्को जेठा काव्याचार्य भरतमुनिदेखि आचार्य जगन्नाथसम्मको लामो श्रृङ्खला नै पूर्वीय काव्यजगत्मा जुटेको पाइन्छ । काव्य हेतु तथा प्रयोजनका साथै युगानुकूल रुचि र प्रयोगमा देखिएका भिन्नताबमोजिम नै कवितालाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न किसिमले चिनाउने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

^{१०} हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, चौ.सं. (काठमाडौं, साभा प्रकाशन, २०५०), पृ. ३३-३४ ।

^{११} ऐजन्, पृ. ३५ ।

कविताको सर्वसम्मत परिभाषा गर्नु कठिन कार्य हो । मानव मन, जीवन जीवनशैली र सोहीबमोजिम व्यक्तिका रुचि र प्रवृत्ति सधैं एकै प्रकारको नरहे जस्तै कविताका स्वरूप र तात्त्विक संरचनामा पनि युगानुकूल परिवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ । कवितात्मक मूल्य र मान्यतामा आंशिक रूपमै भए पनि श्रुतिकाल वा पुराणकालको भन्दा भिन्न दृष्टिकोण प्रस्तुत हुन थालेपछि छन्दमै लेखिए पनि कवितात्मक तत्व नभएका ज्योतिष, पुराण आदि वाङ्मयलाई कविताका कोटिमा नराखी कविताका आत्मिक तथा आधारभूत तत्वलाई स्पष्ट गरी यसलाई परिचय गराउन पूर्वीय विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै किसिमका परिभाषाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । अग्निपुराणमा अलङ्कार र गुणले युक्त, दोष मुक्त भएको र संक्षेपमा व्यक्त गरिएको पदावलीलाई कविता भनिन्छ ।^९

- भामह - शब्द र अर्थ संयुक्त रूपले काव्य हुन् ।
- दण्डी - इष्ट अर्थ संयुक्त रूपले काव्य हुन् ।
- वामन - काव्यको आत्मा रीति हो । (रीतिरात्मा काव्यस्य) ।
- आनन्दवर्द्धन - काव्यको आत्मा ध्वनि हो ।
- मम्मट - दोषरहित, गुणसहित शब्दार्थ काव्य हो ।
- विश्वनाथ- रसिलो वाक्य नै काव्य हो । -वाक्य रसात्मक काव्यम्) ।
- जगन्नाथ - रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्ने शब्द नै काव्य हो ।

यसरी हेर्दा आनन्दवर्द्धनले ध्वनिमा, कुन्तकले वक्रोक्तिमा, क्षेमेन्द्रले सादृश्य वस्तुयोगमा, विश्वनाथले रसात्मक वाक्यमा, दण्डीले इष्ट अर्थयुक्त पदावलीमा, जगन्नाथले रमणीय अर्थ दिने शब्दमा, मम्मटले गुणयुक्त शब्दमा, वाग्भटले गुणअलङ्कार रीतिमा जोड दिएको देखिन्छ । यसप्रकार रस, अलङ्कार, ध्वनि, गुण, रीति आदिलाई काव्यका अपरिहार्य तत्वका रूपमा स्विकारेको देखिन्छ । विद्वान्हरू आ-आफ्नै सम्प्रदाय चिन्तनमा केन्द्रित भएर परिभाषित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । तापनि मूलतः पूर्वीय

^९ धीरेन्द्र वर्मा, तथा अन्य, पूर्ववत्, पृ. १९३ ।

काव्य/कविता मान्यता र परिभाषा शब्द र अर्थको सहभाव तथा हितयुक्ति भाव दुई अर्थमा नै प्रयुक्त भएको देखिन्छ ।

४.१.४ कवितासम्बन्धी पाश्चात्य मान्यता

पूर्वमा ऋग्वेदलाई जस्तै पश्चिममा होमरका 'इलियड' र 'ओडेसी' लाई प्रथम ग्रन्थ मानिएको पाइन्छ र कवितासम्बन्धी पाश्चात्य चिन्तनको इतिहास कोट्याउदै जाँदा ईशा पूर्व ८०० देखि ६०० तिरका मानिने तिनै होमर र हेसियडसम्म पुगनुपर्ने देखिन्छ । अपोलो र सूर्य देवताप्रति अर्पित महाकाव्यका सुरुका स्तोत्रमै अनुकरण सिद्धान्तको बीजाधान गरेको अनुभव हुने महाकवि होमर पनि पूर्वका वैदिक ऋचाले स्विकारेभै साहित्यकारकै आन्तरिक प्रतिभालाई मूल : काव्य हेतु ठान्छन् । भारतीय विद्वान् त्रिगुणायन सङ्गीतात्मकता कविताका निम्ति आवश्यक ठान्दछन् र छन्दमा नबाँधिएको अभिव्यक्तिलाई अकविता हुने ठान्छन् ।^{१०} हेसियड आनन्दका साथै नैतिक शिक्षामा जोडिदैं कवितालाई दैवी वरदान वा प्रतिभा स्फुरण स्वीकार्दछन् ।^{११}

पाश्चात्य काव्याचार्यहरूले भारतीय काव्याचार्यहरूले जस्तो काव्यको अलग सत्ता नस्विकारिकन कलाअन्तर्गत नै काव्यलाई राखेको पाइन्छ । पूर्वीय आचार्यहरूले जसरी काव्यलाई कलाभन्दा माथिल्लो श्रेणीमा राखेका छन् । पाश्चात्य विद्वानहरूले काव्यलाई त्यसरी विशिष्ट सम्मान गर्न सकेका छैनन् । कलाको सम्बन्ध भौतिक जीवन विलाससँग हुन्छ भने काव्यको सम्बन्ध अभौतिक रस चेतनासँग रहन्छ । पाश्चात्य विद्वानहरूले काव्यलाई कलालाई जस्तै अभिव्यक्तिको साधन मानेका छन् । प्लेटोको रागकालीन समाज पतनोन्मुख स्थितिमा रहेको हुनाले उनी समाजको चरित्र सुधार तथा आदर्श समाज निर्माणका निम्ति अत्यधिक आग्रह राख्ने क्रममा काव्यप्रति नकारात्मक धारणा राख्दछन् । तापनि उनी सत्यको अनुकरण प्रकृति हो भने प्रकृतिको अनुकरण काव्य हो । यसकारण काव्य अनुकरणको पनि प्रकृति हो । भनेर एउटा निश्चित धारणा व्यक्त गर्दछन् । उनका शिष्य अरस्तुले काव्यलाई भाषाका माध्यमबाट

^{१०} नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत्, पृ. १८ ।

^{११} वासुदेव त्रिपाठी, पाश्चात्य समालोचनाका सैद्धान्तिक परम्परा, भाग १ ते.सं. (साझा प्रकाशन, काठमाडौं : २०४८), पृ. ७ ।

अनुकरण गरिने कलाका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । यसरी अरस्तुले पनि काव्यलाई अनुकरणकै संज्ञा दिए तापनि उनले काव्यका दोषहरूलाई मात्र स्वीकार गर्ने प्लेटोले जस्तो उपेक्षाकै दृष्टिले नहेरी आदरका दृष्टिले हेरेको पाइन्छ । सर फिलिप सिडनीले काव्यलाई त्यस्तो अनुकरणात्मक कलाका रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ । जसलाई बोल्ने तस्वीरको संज्ञा दिन सकिन्छ ।^{१२} जोने. ड्राइडन र जे.डे. देनिसले काव्यलाई अनुकरण मान्ने धारणाको खण्डन गरेको पाइन्छ । उनीहरूले के भनेका छन् भने अनुकरणको काम मस्तिष्कको हुन्छ तर हृदयको योग नभई काव्यको निर्माण हुन सक्दैन । यस सम्बन्धमा ड्राइडन पुनः भन्दछन् - कविको कर्तव्य राम्ररी अनुकरण गर्नुलाई नै मान्ने हो भने पनि आत्मालाई प्रभावित पार्नु र भावनालाई जागृत गराउनु उसको सर्वोपरि उद्देश्य रहनुपर्दछ ।^{१३} काव्यमा अनुकरण तत्वलाई महत्वदिने पाश्चात्य विद्वान्हरूप्रति कल्पनालाई महत्व दिने विद्वान्हरूको काव्यसम्बन्धी अवधारणा पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण छ । शेक्सपियरका अनुसार कल्पना काव्यका रूपमा साक्षात् भएर व्यूँभन्छ, कविका लेखनीले अज्ञात वस्तुलाई साकार रूपमा उपस्थित गर्दछ र अस्तित्वशून्य पदार्थलाई मूर्त रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । शैलीका अनुसार सामान्यतः काव्यलाई कल्पनाको अभिव्यक्तिका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । जोन मिल्टनका अनुसार काव्य सरल, बाह्य विषयात्मक तथा उद्दाम भावनाजन्य हुनुपर्दछ । डा. जोनसनका अनुसार काव्य छन्दोबद्ध रचना हो उनी भन्दछन् - सत्य र आनन्दको मिश्रित कला नै कविता हो सजमा बुद्धिका सहायताका निमित्त कल्पनाको प्रयोग गरिन्छ ।^{१४}

वर्ड्स्वर्थका अनुसार शान्तिका क्षणमा स्मरण गरिने सशक्त तथा सबल मनोवेगहरूको तत्कालिन स्वतः स्फूर्त उच्छलन नै काव्य हो ।^{१५}

कवितालाई हेर्ने दृष्टिकोण पूर्वमा भै पश्चिममा पनि समयको गतिसँगै परिवर्तित देखिन्छ । जीवनजगत् र भोगाइका परिवेशहरूले परिभाषाहरूको भिन्नभिन्न

^{१२} नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत् ।

^{१३} पूर्ववत्, पृ. १६ ।

^{१४} ऐजन ।

^{१५} ऐजन ।

स्वरूप दिइएको देखिन्छ । हर्डर कवितालाई आत्माको सङ्गीत ठान्दछन् । शिलर क्रीडावेगलाई कलाको स्रोत ठान्दछन् । दार्शनिक कान्ट सौन्दर्यमा जोड दिन्छन् । महाकवि गेटे कला सुन्दर भन्दा पनि रूपकात्मक भएर बढी सत्य र महान् हुन्छ भन्ने ठान्दछन्, शेलिङ्ग दुई विपरीतधर्मी वस्तुका बीच प्रतिभाले सङ्गीत प्रदान गर्दछ भन्छन् र कल्पनावादी करलरिजका विचारमा साहित्य वा काव्य चिन्तनको केन्द्रविन्दु परम्परागत प्रकृति वा कृति नभएर स्रष्टाका मन र सिर्जना प्रक्रिया हुन पुगेको देखिन्छ ।^{१६}

पूर्वीय काव्यजगत्मा जस्तै पाश्चात्य काव्यजगत्मा पनि भिन्नभिन्न काव्यात्मक दर्शन, चिन्तन र मान्यताको विकाससँगै विभिन्न काव्य समालोचना प्रणाली र वादहरूको जन्म भएको पाइन्छ । यहाँ विशद चर्चा-परिचर्चा गर्न सम्भव नभएकाले पाश्चात्य काव्य परम्परामा विभिन्न वाद र सम्प्रदायसँग सम्बन्ध राख्ने प्रमुख विद्वान्हरूका केही परिभाषाहरू प्रस्तुत गरिन्छ ।

- अरिस्टोटल - काव्य वा कविता निश्चि रूपले छन्दोमय साहित्य हो र यसले जीवनलाई सिर्जनात्मक आख्यानमा प्रतिबिम्बित गर्छ ।^{१७}
- बेकन - कविता शैलीको एक रूप हो । यसको सम्बन्ध भाषाकलासित छ, यो वर्तमानको आदेशमा चल्दैन ।^{१८}
- ड्राइडन - कविता भावपूर्ण तथा छन्दोबद्ध भाषामा प्रकृतिका अनुकरण हो ।^{१९}
- जोन्सन - कविता छन्दोबद्ध रचना हो । यो बुद्धिको सहायताले कल्पनाको आह्वानद्वारा आनन्दलाई सत्यसित जोड्ने कला हो ।^{२०}
- वर्डस्वर्थ - कविता सशक्त अनुभूतिको अविच्छिन्न उच्छलन हो । यो शान्त क्षणमा पुनः स्मृत संवेगबाट जन्मन्छ ।^{२१}

^{१६} वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत् पृ. ३३ ।

^{१७} केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, सं., (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४९), पृ. १४ ।

^{१८} ऐजन ।

^{१९} ऐजन ।

^{२०} ऐजन ।

^{२१} वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत्, पृ. २०६ ।

- कलरिज - कविता विज्ञानको विपरीत विधा हो । किनभने यसको मुख्य लक्ष्य आनन्द हो, सत्य होइन ।^{२२}

- शैली - उच्चतम र प्रफुल्लतम हृदयका यस्तै क्षणहरूको सञ्चिति हो कविता ।

कविहरू संसारका अनौपचारिक विधायकहरू हुन् ।^{२३}

- लीट हट - कविता सत्य, सौन्दर्य र शक्तिका लागि आवेगको अभिव्यक्ति हो ।

- रस्किन - कविता उदात्त पृष्ठभूमिमा उदात्त संवेगका लागि कल्पनाको सहायताले गरिने प्रस्तावना हो ।

- मेथ्यु आर्नोल्ड - कविता जीवनको आलोचना हो, तर यो जीवनको आलोचना काव्यगत सत्य र सौन्दर्यका नियमहरूमा बाँधिएको हुन्छ ।^{२४}

- टी एस. इलियट- काव्य आत्मा वा व्यक्तित्वको अभिव्यक्ति हो अपितु आत्मा वा व्यक्तिबाट पलायन हो ।^{२५}

यसरी पाश्चात्य काव्यजगत्को सामान्य अध्ययन गर्दा संक्षेपमा पाश्चात्य दृष्टिकोणअनुसार कवितामा भावना, कल्पना बुद्धी र शैली जस्ता तत्वहरूको अपरिहार्यता देखिन्छ ।

४.१.५ नेपाली कविता दृष्टिमा कविता

नेपाली साहित्यमा पनि कविताको सर्वमान्य परिभाषा पाइँदैन तर नेपाली विद्वान्हरूको पनि आ-आफ्नै ढङ्गबाट काव्य कवितासम्बन्धी अवधारणाहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ । संक्षेपमा केही विद्वान्हरूका काव्य-कवितासम्बन्धी विचारहरू सूचीगत रूपमा उल्लेख गरिन्छ ।

^{२२} डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

^{२३} ऐजन ।

^{२४} ऐजन ।

^{२५} ऐजन ।

- लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा - कवि चरा जस्तै बोल्नुपर्छ हृदयले हृदयलाई बोलाउनुपर्छ ।^{२६}
- बालकृष्ण सम - कविता भनेको भावनाको बौद्धिक कोमलता हो ।^{२७}
- केदारमान व्यथित - तीब्रगामी कल्पनाको घोडामाथि अनुभूतिको काठीकारी विचारको लगाम पक्रेर भावुकता चढेको नै कविता हो ।^{२८}
- माधवप्रसाद घिमिरे - कविता भन्नु हृदयका सरल भावनाको अभिव्यक्ति नै हो ।^{२९}

यसरी हेर्दा शिल्पसचेत बालकृष्ण सम शैलीको कुरा उठाउँदैनन्, माधव घिमिरे बढी रूपवादी र परिष्कारवादी बन्न खोज्छन्, केदारमान व्यथित अभिव्यञ्जना र सौन्दर्य साधनका महत्वाकांक्षी बन्दछन् भने देवकोटा सहजतामा जोड दिन्छन् । निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ, भने जीवन र जगत्सम्बन्धी प्रतिबिम्ब भल्किएको तर विशिष्ट क्षणमा मानवीय हृदयबाट निःसृत विशिष्ट अनुभूतिहरूको लायात्मक संयोजन नै कविता हो ।

४.१.६ पाइलैपिच्छे सगरमाथा-कविता सङ्ग्रह (२०६१) को अध्ययन

वि.सं. २०६१ सालमा कवि नवराज लम्सालले यस कृतिको लेखन र प्रकाशन गर्नुभएको देखिन्छ । कुल १०४ पृष्ठमा संरचित यस पाइलैपिच्छे सगरमाथा कविता संग्रहमा मानवतावाद, क्रान्तिचेतना विसङ्गतिबोध जस्ता कुरा समेटेर लेखिएको कविताहरूको सङ्ग्रह हो । यसको मुल्य रु सस्थागत २५० र व्यक्तिगत १०० राखिएको यस सङ्ग्रह भित्र ५२ वटा कविता सङ्ग्रहित गरिएका छन् ।

यस सङ्ग्रह भित्र निम्न कवितहरू समावेश छन् (१) कोट (२) धुन (३) आगो (४) माकुराहरू (५) पाहाड र चराहरू (६) चक्रव्युहहरू र अभिमन्यू इच्छाहरू (७)

^{२६} नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

^{२७} ऐजन ।

^{२८} ऐजन ।

^{२९} भानुभक्त पोखरेल, कवि घिमिरे र उनका काव्य चिन्तन, (काठमाडौं साभा प्रकाशन, २०३९), पृ.

४८ ।

भय्याङ्ग (८) असलमान्छेको खोजी (९) ढोका (१०) सौन्दर्य रङ्ग र यात्रा (११) मेरो मान्छे मेरो कविता (१२) स्वीकृति (१३) साउन (१४) तस्वीरसँग (१५) क्षमायचना (१६) निस्सार परिक्रमा (१७) धरानसँग (१८) थाँक्रो काँक्रो र ऐजरू (१९) शहिद (२०) शहिद पत्नी (२१) आत्मविश्वा (२२) आँखु बगेको वग्यै छ (२३) तिमि किन संवेदनशील (२४) मदहोश हजुरबा र नाति (२५) अज्ञानता (२६) विछोड १ (२७) विछोड २ (२८) सडकको मान्छे (२९) परिचय (३०) विहान (३१) समय (३२) वादल हुन सक्दैन निलो (३३) छोरीसँग (३४) मन (३५) तुलसीको मठ (३६) जिजीविषा (३७) जन्मदिन (३८) एकरात सपनीमा (३९) जुनकिरी (४०) सेतो बत्ती (४१) एक भुल्को भेट (४२) भेट र पृथकता (४३) प्रतिक्षा (४४) आँखा (४५) दिनदिनै मान्छेकिन (४६) मन्दिरको छेवैमा उभीएर (४७) भर्री (४८) प्राध्यापक डाक्टरहरूका (४९) रुख -१ (५०) रुख-२ (५१) रुख -३ (५२) रात

प्रस्तुत पाइलेपिच्छे सगरमाथा कविता संग्रहमा मुलतह देशप्रेम प्रकृति चित्रण मानवतावाद क्रान्ति चेतना, विसङ्गति बोध, जीवन जगतका विसङ्गत पक्षको चित्रण र अस्तित्वको खोजी जस्ता विषयगत प्रवृत्तिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

(क) देशप्रेम

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी अथवा जन्म दिने आमा र आफू जन्मिएको देश स्वर्गभन्दा पनि प्यारो हुन्छन् । हरेक व्यक्तिको आफ्नो उन्नति प्रगतिका लागि आधार प्यारो धर्ती नै हुने गर्छ । देशप्रेमी व्यक्तिले धर्तीको छत्रछायामा रहेर आफ्नो मातृ भूमिलाई माया ममता गरिरहेको हुन्छ आफू जन्मेको देश, त्यसको सु-संस्कृति चालचलन र उन्नति प्रगतिको कामनाको अभिव्यक्ति कवितामा प्रकट हुनु नै राष्ट्रप्रेम हो । यसैलाई अर्को शब्दमा देशप्रेम भनिन्छ । यस पाइलैपिच्छे सगरमाथा कवितासंग्रहमा सङ्कलित परिचय, असल मान्छेको खोजी, पाहाड चराहरू, सद्धि र अभिमन्युका इच्छाहरू शीर्षकका कवितामा देशप्रेमको भावना पाइन्छ ।

यहि माटोमा सृजनाको विउ रोपेर विकासका फल खान पाउँछौ भन्ने आफैले मातृ भूमिलाई विकासको उन्नत अवस्थामा पुऱ्याउन देश प्रति आफ्नो कर्तव्य विर्सनु हुदैन भन्ने राष्ट्रवादी विचार कवि व्यक्ति गर्दै अभिमन्यूका इच्छाहरू कवितामा कवि भन्छन्

केही त सोच देशका लागि

केही त सोच कर्तव्यका लागि

माटो आमा हुन

कर्तव्य बाबु हुन

जिम्मेवारी धर्म हो

(लम्साल २०६१- पृष्ठ)

त्यस्तै कविले देशका सबै व्यक्ति बन्धुबान्धव हुन् । उनीहरूलाई ममतामयी मार्ग दर्शक बनेर आफ्नो सिप सिकाऊ । हरेक नागरिकलाई खुसी बाँड भन्ने प्रेमभाव असल मान्छेको खोजी कवितामा उनी भन्छन् ।

युग जान्ने र जान्न चाहनेहरूको हे ।

जान्नेहरू कहिल्यै फर्केका छैनन् - वस्तीमा उज्यालो बनेर

प्रेमपथ पदर्शक बनेर

घाउहरूमा मल्हम बनेर

(ख) मानवतावादी

मानिसले नै मानिसमाथि गरिने अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरोध गरी गरिब र दुःखी जनताको हित हुने काम गर्नु वा समाजमा गरिब, दीनदुःखी पीडा व्यथा

र व्यावधानले छटपटीमा परेका मानिसलाई सहानुभूतिका मिठो स्वर उराल्नु मानवतावाद हो । मानवहितमा बोल्नु मानवता हो । मानवमाथि मानवले मानवीय व्यवहार गर्नु पर्दछ । हत्या, हिंसा काटमार शोषण र दमन जस्ता अमानवीय कार्य गर्नु हुँदैन । कवि नवराज लम्सालका कविताहरू जस्तै असल मान्छेको खोजी, मन्दिरको छेवैमा उभिएरु सहिद पत्नी जिजीविषा, दिनदिनै मान्छे किन मारेको ? जस्ता कविताहरूमा यस्तै मानवतावादी विचारहरू व्यक्त भएको पाइन्छ ।

कवि नवराज लम्सालले दीन दुःखी गरिव निमुखा र अन्यायमा परेका व्यक्तिहरूलाई मानिसले नै न्याय दिनु पर्छ भन्ने मानवतावादी भावना 'असल मान्छेको खोजी' कवितामा कविले व्यक्त गरेका छन् ।

राम आएर पनि हुँदैन ।

यो रावणको युग होइन

कृष्ण आएर पनि हुँदैन

गोवर्धन पर्वत मात्र समस्या होइन

बुद्ध आएर पनि हुँदैन

फलाम काट्न फलाम चाहिन्छ भन्छन्

इसु भन्डिएर हुँदैन क्रसमा

आगो चोरेर पनि हुँदैन आदिम युगमा भै

मलाई मान्छे चाहिन्छ मान्छे जस्तै

(लम्साल २०६१-११)

यस्तै उनी राष्ट्रको विकास गर्न गरिबीको समस्यालाई पनि हटाउन सक्नुपर्छ । यसो गरे मानवप्रति मानवले गर्ने सच्चा धर्म ठानिन्छ भन्ने मानवतावादी विचार मन्दिरको छेवैमा उभिएर कवितामा प्रस्तुत भएको छ

किसान भोकै छन्

रित्ता छन् तिनका भकारी

अर्पण गर्न चाहिरहेछ

वर्षौं दिन पुग्ने अक्षता पुजारी सामु

(लम्साल २०६१-९४)

(ग) प्रकृति चित्रण/प्रेम

मानव प्रकृतिको सुन्दर उपहार हो । प्रकृति र मानवबीच तादाम्य सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रकृतिको खुसीमा मानव खुशी रहन सक्छ भने मानवको सहयोगमा प्रकृतिक सौन्दर्यमा तीव्रता आउन सक्छ । कवि नवराज लम्सालको पाइलैपिच्छे, सगरमाथा कविता सङ्ग्रहमा प्रकृतिको सुन्दर चित्र खिचिएको छ । कवि प्रकृतिको सुक्ष्म निरीक्षण गर्दै प्रकृतिसँग मानव जीवनको अस्तित्व खोज्छन् । उनका कवितामा पनि प्रकृति र मानवको सम्बन्ध छ । लम्सालका कवितामा प्रकृति र मानवको सम्बन्ध छ । लम्सालका कवितामा प्रकृतिको वस्तुपरक प्रयोग भन्दा आत्मपरक चित्रण पाइन्छ । उनले प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी कविता लेखेका छन् । उनका कवितामा आफ्नो घर सहर टोल ग्रामीण जीवन खोला आदि ठाउँको प्राकृतिका वातावरणको चित्रण पाइन्छ । उनका कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित सौन्दर्य रङ्ग र यात्रा धरानसँग, सेतो बत्ती, साउन आँखु बगेको बग्यै छ र रात शीर्षकका कविताहरूमा व्यापक प्रकृति चित्रण पाइन्छ । यस्तै कविले धरान कवितालाई प्रतीक बनाएर प्रेमीकालाई सम्बोधन गर्दै आफू मायाको मामिलामा कुमार गृहस्थ भएको लजालु स्पटीकरण दिएका छन् । मायासँग बसी पवित्र

प्रेमले प्रकृतिमा हरियाली ल्याउन चाहेको सौन्दर्य भाव 'धरानसँग कवितामा प्रकट गरेको पाइन्छ । जस्तै

चिमट्दो रहेछ मायाले मुटुमा

मायाको चिमोटाइ थाहा पाउन

माया लगाउन जान्नुपर्दो रहेछ

धरान

मन मायाको मामिलामा

कुमार गृहस्थ हु

मन विथोल्ने गरी नचिमोट्नु है

मीठो मायाले यसरी

(लम्साल २०६१ : ३५)

त्यस्तै उनले आफ्नो सेतो बत्ती कवितामा हरिया पहाडको फेदीमा डुब्न लागेको मधुरो र शीतल अर्धाकार घाम र जून सन्ध्याकालीन समय हो भनेका छन् । यी घाम र जूनले प्रकृतिमा सौन्दर्य छरिरहेको छ भन्ने भावलाई सेतो बत्ती कवितामा चित्रात्मक ढंगले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

घेरिएको छु -

हरिया पर्वतहरूबाट

पर्वतमा अदेस लागेको छ -

आर्धाकार घाम

पर्वतबाट उदाउन खोजेको छ

अर्धाकार जून

मेरा सहस्र आकांक्षाहरू

छातीभित्र खेलेजस्तै

(लम्साल २०६१ : ८३)

(घ) क्रान्ति चेतना/विद्रोह

कवि नवराज लम्सालको कवितामा क्रान्ति चेतना पाइन्छ । क्रान्तिकै माध्यमबाट समाजमा चेतनाको विस्तार गरी समाज विकसित बनाउन चाहन्छन् । कवि लम्सालका कवितामा क्रान्ति पनि पाइने भएकाले उनलाई क्रान्तिकारी कवि पनि भनिन्छ । उनका कविताहरू विकृति विसङ्गति अन्याय अत्याचार र भ्रष्टाचारका विरुद्धमा लेखिएको पाइन्छ । क्रान्तिले समाजमा शान्तिको बाटो देखाउँछ । उनका ५२ वटा कविताहरू मध्ये क्रान्तिका गन्ध मिसिएका केही कविताहरू जस्तै आगो चक्रव्यूह र अभिमन्युका इच्छा, शहीद पत्नी पत्नी, प्राध्यापक, डाक्टरका नाममा र प्रजातन्त्र आदि छन् । जसमा विद्रोह क्रान्ति चेतना पाइन्छ । आगो कवितामा कवि भन्छन् ।

आगो त छाडा हुन्छ

समयको बाँध हुँदैन आगोसँग

जे परोस अगाडि - निर्मम पोलिदिन्छ ऊ

आगो-एउटा कुरुक्षेत्र

आगो एउटा लंका

(लम्साल २०६१-६)

त्यस्तै उनका चक्रव्यूह र अभिमन्यु इच्छाहरू कवितामा पनि कविले हरेक मानिस आफ्नो अस्तित्व बचाइ राख्न संघर्षरत रहन्छन् । हरेक मानिस आफ्नो आवश्यकता पुरा गर्न जस्तोसुकै कसुर गर्न पनि तम्तयार हुन्छन् । यहाँ आत्माघातको खेल खेलिन्छन् । आफू आफैमा शकुनीले जस्तै पाशा खेलिन्छ । यसका लागि कवि सबै सचेत रहनु पर्छ भन्दै 'चक्रव्यूह र अभिमन्यु इच्छाहरू' कवितामा कवि यसरी व्यक्त गर्छन् ।

घात प्रतिघातको केन्द्र हो यो

षड्यन्त्र र वेइमानीको हेडक्वाटर हो यो

रहरका खण्डहरु अवशेष चुलिन्छन् यहाँ ।

खेलेर खेल आत्माघातको

फ्याँकेर पाशा शकुनीको

बाँच्नुको अर्को नाम जिन्दगी हो यहाँ

(लम्साल २०६१ : ११)

त्यस्तै समाजमा हुने कविकृति विसङ्गतिलाई कवि हटाउन चाहन्छन् उनी समाजमा हुने यस्तो विकृति विसङ्गति र असभ्यतालाई समाप्त पार्दै अविश्वासको भित्ता भत्काउँदै अविश्वासको बस्ती उठाउन चाहन्छन् । विश्वासको भावनालाई अगाडि बडाउँदै समाजमा मातृत्वप्रेम तथा विश्वासरूपी शान्तिको परेवा उडाउने कुरामा कवि शालिन विद्रोह गर्दै आँखा कवितामा यसो भन्छन् ।

म भत्काउन चाहन्छु ।

अविश्वासको भित्ता

र

म उठाउन चाहन्छु ।

व्यथितको वस्ती

म फुकाउन चाहन्छु

अविश्वासको गाँठो

र म उडाउन चाहन्छु

विश्वासको परेवा

(लम्साल २०६१ : ९०)

(ड) विसङ्गतिबोध

विसंगति भनेको कुनैपनि वस्तु विचार वा क्रियाकलापमा संगति नहुने एक व्यक्तिगत दृष्टिकोण हो । मानवीय इच्छा वा तृष्णाको परिपूर्ति विविध समस्याको कारण हुन नसकेपछि मानिसमा आशाभन्दा पनि निराशाले जरो गाड्ने गर्दछ, जब मानिसमा निराशा छाउँछ, तब उसले विकल्प खाज्छ, निराशा पछि कमजोर प्रकृतिका मानिसले मादक पदार्थ सेवन गर्ने तथा केहि मानिस यसको सङ्गति विसङ्गतिका बारेमा चिन्तन गर्न थाल्छ, यसैलाई विसङ्गति बोध भनिन्छ । विसङ्गतिवादी साहित्यमा मानव जीवनका सकारात्मक पक्ष वा उपबिधिको भन्दा पनि निस्सार निरर्थ निरुद्देश्य स्थितिको चित्रण पाइन्छ ।

कवि लम्सालका चक्रव्यूह र अभिमन्यु इच्छाहरू, विहान, जन्मदिन आदि कवितामा विसङ्गतिबोध लक्षित उदाहरणहरू भेटिएका छन् । कवि लम्सालले आफ्ना कवितामा हामी केही गर्न नसेका सडकमा नै हाम्रो जीवन समाप्त हुन्छ । हाम्रो हैसियत र क्षमता कति छ त्यो जाच्दैनाँ तर अरुको सफलता हेरेर त्यसको लहैलहैमा दौडन्छौं त्यो नै हाम्रो ठूलो विसङ्गति हो भन्ने भाव चक्रव्यूह र अभिमन्यु इच्छाहरू कविताका पङ्क्तिहरूमा पाइन्छन् ।

सडक बाँचेर मान्छेहरू

महल कोरि रहन्छन् सपनामा

कल्पनाको सफलता ओढेर मान्छेहरू

असफलता बाँचिरहेका छन् यहाँ ।

(लम्साल २०६१-१०)

त्यस्तै जन्मदिन कवितामा पश्चिम परसंस्कृतिको गाँजेको हाम्रो मुलुकमा मौलिक संस्कृतिहरू हराइ रहेको छ । कविको विचारमा जन्मदिन हाम्रो लीग घटेको दिन हो वा मृत्युलाई सूचित गरेको दिन हो भन्ने कुरा बुभुदा बुभुदै पनि आफन्त भेटघाटको मुख्य आधार मानेर जन्म दि मनाउने गरिन्छ वास्तवमा यो ठिक होइन । भन्दै प्रत्येक जीवनका खुसीहरू घटिरहेको दिन म यति वर्ष भएँ भनेर मृत्युलाई सुचना गरेको दिन वास्तवमा ठिक छैन वा दिन घटिरहेको अवस्थामा खुसि हुनु व्यर्थ छ वा निस्सार वा यहि कार्य नै विसङ्गत छ भन्ने भाव जन्म दिन नामक कवितामा व्यक्त भएको छ ।

प्रत्येक जन्मदिनमा

विकसित सिथिलतामा

खुशी हुन्छ मान्छे

अवसानको प्रतीक्षामा

खुशीका लहरहरू टेकेर

प्रत्येक जन्मदिन

आयु छोड्याउने वाहना न हो ।

(लम्साल २०६१ : ७८)

(च) अस्तित्वको खोजी

प्रत्येक व्यक्ति कुनै वस्तु वा घटनालाई स्वतन्त्र रूपमा रोज्ने छान्ने र निर्णय गर्ने गर्दछ, आफ्नो निर्णयको उत्तरदायित्व बहन गर्नु नै व्यक्तिको अस्तित्वको चिन्ह हो । विसंगति बोधका माझमा पनि मानिसको आफ्नो अस्तित्व प्रतिष्ठापनको लागि गर्ने सचेत संघर्ष नै अस्तित्ववादी प्रवृत्ति हो । मनुष्यले सार्वभौम सत्वको निर्माण गर्न सक्दैन तर ऊ आफ्ना व्यक्तिगत सत्वका आधारमा विशिष्ट मानव अवश्य बन्न सक्छ । यो नै अस्तित्वको खोजी हो । (शर्मा र लुइटेल् २०६१-३४९) वास्तवमा जीवन जे जस्तो भएपनि यथार्थ रूपमा त्यहि जीवनको खोजी गर्न सक्नुपर्छ, भन्ने भावना कवि लम्सालको छ । अस्तित्वको खोजिसँग सम्बन्धित उनका कविताहरूमा मदहोस् हजुरबबा र नाति विहान तथा मन्दिरको छेवैमा आदि छन् । जस्तै आज

आज गल्ली पिच्छे लडिरहेछन् हजुरवाहरू

र दिव्य व्युँभाई पर्खिरहेछन् नातिहरू ।

(लम्साल २०६१ : ५२)

मानिस दुःख भोग्दछन् अनि समाधान होस् भनेर ढंगा ढोग्छन् । देखिन्छन ईश्वर कुन मन्दिरमा पसेर त्यो हाँस्छ शुद्धमन आसनमा बसेर भन्ने कुरालाई बिसन्छन् । एउटा गरीब अन्धोले एक मुडी खान पाएको छैन तर सम्भ्रान्त परिवारका मानिस किस्तिभरि मिष्ठान्त भोजन लिएर मन्दिरको ढुङ्गलाई कोचाउन तिन घण्टाको लागि लाइनमा बस्छन् त्यो नै समाजको विसंगत हो । एउटाले एक छाक मिठो खान नपाउने अर्को चाहि भगवानको नाममा अन्न लगेर फाल्ने त्यो असमानता नै समाजको विसङ्गत पक्षको व्यङ्ग्य हो एक दुई रूपयाको भिख मागेर भएपनि यस धर्तिमा बाँचेर आफ्नो अस्तित्व राख्न चाहन्छ । भन्ने भाव मन्दिरको छेवैमा कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ, जस्तै

मन्दिर बाहिर एउटा अन्धो

लम्पसार परेर एउटा हात

मागिरहेछ एक-दुई रूपयाँ

ऊ भगवानलाई भोग लगाउन

उचालीरहेछ किस्तिभरी मिष्ठान्न (लम्साल २०६१ : ९४)

सारांश

नवराज लम्सालद्वारा २०६१ सालमा प्रकाशित पाइलैपच्छे सगरमाथा कविता संग्रहको कृतिपरक अध्ययन गरिएको छ, यसमा ५२ ओटा शिर्षक छन् हरेक कवितालाई संरचना लय, विधान, भाव विधान र शिल्प विधानको आधारमा अध्ययन गरिएका छन् । उनका यस कवितामा राष्ट्रप्रेम मानवतावादी दृष्टिकोण प्रकृतिचित्रण क्रान्तिकारी चेत व्यङ्ग्य चेतना, जीवन जगतको विसङ्गत पक्षप्रति व्यङ्ग्य अस्तित्वको खोजि लगायतका विषयमा कवि कविले चर्चा, परिचर्चा गरेका छन् ।

४.२ आगो छोपेर कतिन्जेल ! कविता संग्रह (२०६२) को अध्ययन

वि. सं. २०६२ सालमा कवि नवराज लम्सालले यस कृतिको लेखन र प्रकाशन गर्नु भएको देखिन्छ । कुल ८९ पृष्ठमा संरचित यस आगो छोपेर कतिन्जेल ! कविताहरूको संग्रह हो । यस भित्र ३९ ओटा फुटकर कविताहरू रहेका छन् । यस संग्रह भित्र (१) प्रश्नहरू (२) मेरी प्रेमिका आगो र मुक्ति (३) समय-सूर्य (४) आगो छोपेर कतिन्जेल (५) बुढो घाम (६) लुम्बिनी .७) पशुपतिको गजुर (८) हुरीको इतिहास (९) जिन्दगी (१०) किम्बदन्ति (११) लडाई (१२) मान्छे (१३) मैनवतिको जुलुस (१४) बाँदरको घर (१५) टिपेका टुक्राटाक्री (१६) हावाको हुल (१७) रत्नपार्क (१८) धर्म (१९) सिट-वेल्ड (२०) निराशा-आशा (२१) युगपुरुष (२२) आदान-प्रदान (२३) मैले धर्ती भेटें

मैले आकाश भेटें (२४) हिमाल (२५) सालिक (२६) विश्वास (२६) आगमन (२८)
संवेदनाको रूपान्तरण (२९) उ (३०) साथी ! (३१) बेसी-खेत (३२) लिम्मायाहरू (३३)
सहृदयी लिलिपुटलाई (३४) देश-१ (३५) देश-२ (३६) देश-३ (३७) देश-४ (३८) देश-५
(३९) देश-६

प्रस्तुत यस आगो छोपेर कविता संग्रहमा गद्य लयमा संग्रहित यी कविताहरूमा सरल भाषाको प्रयोग भएको छ । यस भित्रका सबै कविताहरू समसामयिक परिस्थिति र परिवेशबाट निर्मित राजनीतिक सामाजिक विषय वस्तुमा बढी केन्द्रीत देखिन्छ । (आचार्य, २०६२ : ८३) देशमा दन्केको आगोबाट प्रताडित समाज भित्रका व्यक्ति-व्यक्तिको चित्कार उनका कविता मार्फत अभिव्यक्त भएका छन् । कविले यस कविता संग्रहमा धर्मको नाममा मान्छेलाई अवहेलना गर्ने परम्पराप्रति तिखो टिप्पणी गरेका छन् । मानवीय मुल्यको स्थापना उनको कवितामा पाइन्छ । व्यापक मानवतावादी जीवन दृष्टि उनको प्रमुख विशेषता हो । यसरी सरल एवं प्राञ्जल भाषामा ओजपूर्ण अभिव्यक्ति यस संग्रहका कविताहरूमा पाइन्छ । उनको यस कविता संग्रह भित्र निम्न प्रकारको प्रसङ्गहरू पाइन्छ । यतिखेर मुलुक चुनौतिमा छ कठिनाइमा छ । मुलुक हाक्ने आकांक्षा बोक्नेहरू अन्याय द्विविधामा छन् । आफ्नो बाटो आफै खोज्नु पर्ने हो । तर परिस्थिति सहज देखिएको छैन । आफ्नो समस्याहरू हामी अर्कैको नजरबाट हेरिरहेका छौं । जस्ता राम्रा विम्बहरू उनका यस आगो छोपेर कतिन्जेल कविता संग्रह भित्रका फुटकर कवितामा पाइन्छ । यस आगो छोपेर कतिन्जेल कविता संग्रह भित्रका फुटकर कविता जस्तो

हिजो आज मेरो आफ्नो चस्मा छैन

पैचौं मागेर कसैको पुरानो चस्माले

म देश हेरिरहेछु । -देश - ६)

यसोत अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी र खिरिलो बनाउने प्रसङ्गहरू कविता संग्रहमा अन्यत्रपनि प्रशस्त भेटिन्छन् ।

भुल्के पनि घाम नभुल्कने मन
अस्ताए पनि दिन नअस्ताउने रिस
भरे पनि शित ओभानो आशा
लम्बिए पनि खडेरी ओसिलो इर्ष्या
सबैको अवरोध सधैंको व्याधान (जिन्दगी) !
यस्तै पशुपतिनाको गजुर शीर्षक कविता
भिन्न सल्कनु हुँदैनथ्यो आगो
आगोलाई सानो सम्भन्नुहुन्नथ्यो
अगोले आगो पोल्न खोज्ने पशुपतिनाथ
आगो अब तिम्रै छेउमा पनि आइसकेको छ
के न्यानो लिन्छौ मुर्दा जलेको आगो तापेर

यस्ता अभिव्यक्तिहरू कुनै न कुनै रूपमा वर्तमानमा मुलुकले व्योहोरिरहेको व्याथालाई छोपेर प्रकट भएका छन् । यथार्थमा कवि नवराज लम्सालले आफ्नो देशमा समाजमा देखिएका विकृति विसङ्गति राजनीतिक खिचातानी जस्ता कुराले आफ्नो सिङ्गो राष्ट्र नै विग्रिएको कुरा यस आगो छोपेर कतिन्जेल कविता संग्रह भिन्नका फुटकर कविताहरूमा व्यक्त गरेका छन् । यस कविता संग्रह भिन्न कविले सिङ्गो अनुभवलाई आजको नेपाली समयको चिच्याहट हारगुहार वा सावधानीको आग्रह भनिदिदा फरक पर्दैन । कविको भण्डार चिसो पार्ने 'हावाका हुल होउन' या ' बादरको घर', सबैजसो कवितामा नेपाली

समाजको वर्तमान रोएको वर्तमान हाँसेको र वर्तमान नै व्यङ्ग्यपात्र भइरहेको पाइन्छ ।

यथार्थमा कवि नवराज लम्सालले चारैतिर आगो लागेपछि आगो छोपेर कतिन्जेल बस्न सक्ने भन्ने प्रश्नलाई नै कविता संग्रहको मूल भाव बनाएका छन् र त्यसैलाई शीर्षक दिएका छन् ।

४.३ धुनभित्र धुनबाहिर गीतसंग्रह (२०६२) को कृतिगत अध्ययन

गीत मानवजातिको आदिम उद्देश्य हो । मानवजातिमा मात्र सीमित हुनु अर्धसत्यको प्रस्तुति हुनेछ । वस्तुतः कुनै न कुनै प्रकारले सङ्गीत या महासङ्गीतको ब्रम्हाण्डभित्र चलेकै हुन्छ । चाराचुरुङ्गी पशु र यावत प्राकृति जगतको आफ्नै गीत हुन्छ । सङ्गीत हुन्छ । वास्तवमा गीत कुनै अलग विधा होइन । कविको वृत्ति विशेष हो । तर गीतमा गेयता रागविन्यास र आधुनिक भावबोध हुनु अपरिहार्य छ । (डा.डि.पी. भण्डारी)

यस धुनभित्र धुनबाहिर गीत संग्रह (२०६२) भित्र १०५ ओटा गीतहरू रहेका छन् । १२३ पृष्ठमा संम्रचित यस संग्रहमा रहेका गीतहरू चर्चित पुराना तथा नयाँ गायकहरूबाट स्वखट्ट भएका छन् । राष्ट्रियताका तीव्र प्रेरणाले लपकक भिजेका माया प्रेमको शाश्वत सत्यलाई सम्झाउने गीतहरूका साथै आर्थिक विषमता र वितरण प्रणालीको असमानतालाई पनि गीतकार लम्सालले यस धुनभित्र धुनबाहिर गीत संग्रहमा कलात्मक अभिव्यञ्जना प्रदान गरेका छन् । (हाचेकाली २०६२ :११६)

यस गीत संग्रह भित्र विद्यमान विविध बान्कीका गीतहरूलाई हेर्नु र तिनीहरूको काव्यात्मक एवं साङ्गीतिक रसास्वदन गर्नु यो लेखको उद्देश्य हो यस गीत संग्रह भित्र रहेका फुटकर गीत रचनामा सौन्दर्यचेत तीव्र भएका गीतकार लम्साल मन परेका आँखाको अतिशयोक्तिपूर्ण वयान गसरी गर्दछन् ।

परेलीका चरम डोली मौन मौन भाषा बोली

ढोका खुल्ल बन्द हुन्छ त्यही हो मेरो हवेली (मेरो मनको सपना)

त्यस्तै जिन्दगीमा आठ भरोसा र टेवा दिन सक्ने समझदार सहयोगीको अपेक्षा यसरी गरिएको छ ।

पाप पुन्य गरे नि नढाटेर भन्न मिलोस्

जिन्दगीको स्वादमा केही नपुगेको जस्तो नहोस् ।

अर्को एउटा गीतमा जीवनसङ्गीनीको आगमनले जिन्दगीलाई पूर्णता प्रदान गरेको भाव यस्तो छ -

सोचेभन्दा पनि बढी मेरी माया तिम्लाई पाउन

पहिलोपल्ट जिन्दगीमा त्यहीँनिर मुस्कुराएँ

मायाको सर्वव्यापी उपस्थितिलाई गीतकारले यसरी प्रकट गरेका छन् ।

मिरमिरेमा घाम आउँदा तिमी आएजस्तो लाग्छ

स्वयंवरकै दिनमा तिमी मुस्कुराए जस्तो लाग्छ ।

प्रेममा लीन मान्छेहरू नै सायद यो सृष्टिको सर्वोत्तम उपहार हुन् । कसैलाई देखेपछि गीतकारको भाव यसरी पोखिन्छ -

चौतारीमा भर्दै थिए हावा खाने निहुँले

दोबाटोमा अल्झाइदियो सिरुपाते जिउले

फूलको मान्छे मुस्कुराउँछ नजीक हुन्छ भन् भन्

पूर्ण चन्द्र दागी हुन्छ मान्छे कति कञ्चन

आर्थिक विषमता र वितारण प्रणालीको असमानतालाई पनि गीतकार लम्सालले कलात्मक अभिव्यञ्जन प्रदान गरेका छन् । अस्तित्वको संघर्ष वर्तमान समयको सबैभन्दा ठूलो चुनौति हो । नेपाली भू मण्डलमा कायम रहेको सामजस्यतापूर्ण संस्कृतिक पृथक्ताको आभास पनि उनका गीतहरूमा यत्रतत्र प्रशस्त पाइन्छ । सामाजिक प्रताडना र अमानवीय कुराहरू प्रति गीतकार बेलाबेलामा ठाडै आइलाग्छन् । सायद त्यसबेला कलात्मकतालाई उनको विद्रोहात्मक भावले उछिन्छ ।

मासु खान्छन् आँसु पिउँछन् यी समाजका कीराहरू त्यस्तै भरिया 'मकै भुट्टे बुढी आमा' जस्ता गीतहरूको निम्नवर्गीय जनता प्रति साहनुभूति देखाउँदै उनीहरूको जनजीविकाको प्रश्नलाई महत्व प्रदान गरेका छन् । आर्थिक सङ्कटको भुमारी फसेको एउटा निम्न मध्यम वर्गीय गाउँलेको कथालाई गीतकारले यसरी टिपेका छन् ।

कति बसु मनभरि तिसर्नाको डोरी बाँटेर

एक अञ्जुली पसिनामा एकै थाल ढिंडो साटेर

गाउँबाट शहरमा आएर गरिएको संघर्षमा गीतकार गौरव गर्छन् । अवस्थामा चरम पीडा पनि दिन्छन् । माया भनेको हृदयले अनुभूत गर्ने उदात्त अनुभूति हो । यसमा पीडा पनि मिसिएको हुन्छ ।

तिम्रोमाया पानी भन्नु पोल्छ सधैं छाति

आगो भन्नु पानी खस्छ सिरानीमा राति

कवितपय गीतमा निराशा दिग्दारी र हैरानीको भाव व्यक्त गरिएको छ भने कतिपय अरु गीतमा सङ्घर्षमय जीवितको गौरवगान पनि गरिएको छ ।

नहिडुत यात्राभरि बाटो दुख्छ ।

मेरो आफ्नै पसिनाले नभिजेको माटो दुख्छ ।

संक्षेपमा गीतकार लम्सालको यस धुनभिन्न धुनबाहिर गीत संग्रहमा गीतको लयात्मकता भाव माधुर्य शील्य सचेतता र मानवीय संवेदना युक्त गुणले भरिएको मान्छेको मनलाई हुने किसिमका गीतका शब्दहरू मर्म स्पर्शी बनेर आएका छन् ।

४.४ कर्ण महाकाव्य (२०६६) को कृतिगत अध्ययन

महाकाव्य के हो भन्ने सन्दर्भमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य धारणालाई बुझ्नु आवश्यक छ ।

४.४.१ पूर्वीय धारणाहरू

पूर्वीय साहित्यमा महाकाव्य सम्बन्ध चिन्तन ई : छैटौं शताब्दीका आचार्य भामह देखि भएको पाइन्छ । महाकाव्यका सम्बन्धमा आफ्ना धारणा प्रस्तुत गर्ने क्रममा पूर्वीय विद्वान्हरू भामह, दण्डी, रुद्रट आनन्दवर्धन विश्वनाथ, हेमचन्द्र जगन्नाथ आदिको महाकाव्य सम्बन्धि धारणाहरू महत्वपूर्ण मानिएका छन् । भामहले आफ्ना लक्षणग्रन्थ काव्यलङ्कारमा साहित्यको विधागत वर्गीकरण सहित महाकाव्य सम्बन्धि आफ्ना मान्यताहरू सर्गबन्ध महान अर्थको कार्यव्यापार श्रेष्ठ शब्दार्थयुक्त अलङ्कारमय पञ्चसन्धिको प्रयाण मन्त्र दूत प्रयोग, नायकको समुन्नति सुखान्तता चतुर्वर्गको प्रयोग हुनुपर्ने कुरा गरेका छन् । (अवस्थि २०६४ : १४)

दण्डी - उनका अनुसार महाकाव्य सर्गबन्ध हुन्छ, यसको थालनी आशीरवादात्मक नमस्कारात्मक वा वस्तुनिर्देशात्मक मध्ये कुनै एक हुनुपर्छ, यसमा ऐतिहासिक वा सज्जन व्यक्तिका यथार्थजीवनमा आश्रीत आख्यानको प्रयोग गरिन्छ । नायक चतुर तथा उदान्त हुन्छ, चतुर्वर्गको अभिव्यक्ति हुनुका साथै नगर सागर चन्द्रोदय सूर्योदय आदिको वर्णन गरिएको हुनु पर्दछ । यस्तै मन्त्रदुत प्रयाणादि र नायक उदयको वर्णन भएको अलङ्कृत विविध छन्दको प्रयोग सङ्क्षिप्तता र रसभाव निरन्तरतायुक्त सन्तुलित सर्गविधान पञ्चसन्धि समन्वित एवं लोकरञ्जक कथानक भएको हुनु पर्छ (रिजाल २०५८ : ७) यस बाहेक मङ्गलाचरणमूलक थालनी सगान्तमा छन्द परिवर्तन सर्गगत सङ्क्षिप्तता र नायक चतुर एवं उदान्त हुनुपर्ने कुरामा दण्डीको मौलिक चिन्तन देखिन्छ ।

- डन्डीपछि रुद्रटले महाकाव्य सम्बन्धी धारणा राखेका छन् । उनले महाकाव्यको कथा उत्पाद्य वा अनुत्पाद्य पनि हुन सक्छ तर यो लघु होइन वृहत नै हुनु पर्छ । यसमा अवान्तर कथाहरु पनि सभाविष्ट हुन्छन् र यसले युग जीवनका विविध रूप पक्ष तथा घटनाहरूको चित्रण गर्दछ । यसको नायक सर्वगुण सम्पन्न महान वीर शक्ति सम्पन्न विश्व विजयाकाङ्क्षी नीतिज्ञ र कुशल राजा हुन्छ र अन्तमा उसैको विजय हुन्छ (जोशी २०६५ : ११३) रुद्रटले भामह र दन्डी जस्ता पूर्वचार्य द्वारा स्थापित महाकाव्य मान्यताका आधारभूत बुँदालाई समेट्दै मौलिक योगदान पनि दिएका छन् । महाकाव्यलाई वृहत प्रबन्ध काव्यका रूपमा चिनाउनु यसमा रस समग्रताको सञ्चार अपेक्षित ठान्नु उनको महाकाव्य चिन्तनगत मौलिक योगदान हो । साथै समन्वयवादी दृष्टि अँगाल्नु उनको अर्को उलेख्य योगदान रहेको देखिन्छ ।

विश्वनाथ - महाकाव्य सर्गबन्ध हुन्छ त्यसमा देवता सदवंशी क्षेत्री वा धिरोदात्त प्रकृतिको कुनै कुलीन राजवा वा एकै वंशका धेरै राजा पनि नायक हुन सक्छन् । त्यसमा शृङ्गार वीर र शान्तरस मध्ये कुनै एक रस अझै रसका रूपमा र अन्य सबै रस अङ्गरसका रूपमा प्रयोग गरिनु पर्छ । यसमा सबै नाट्य सन्धीहरूको प्रयोग हुनु पर्दछ । यसको कथावस्तु इतिहास मूलक वा अन्य सज्जनाश्रीत हुनु पर्छ भने यस अन्तर्गत चतुर्वर्गको चित्रण गरी तीमध्ये एकैलाई फलोदय पर्यन्त अभिव्यक्त दिनपर्ने उल्लेख गरेका छन् । आठ भन्दा बढि सर्ग तिनमा एक वा विविध छन्दो प्रयोग गरिए पनि अन्त्यमा छन्द परिवर्तन सहित भावी कथाको सङ्केत यसमा सूर्य चन्द्र रात्रि विहान सिकार युद्ध पर्वत ऋतु वन विवाह पुत्र जन्म आदि विषयको वर्णन गरिनु पर्छ । (अवस्थी २०६४-१९)

- विश्वनाथले पनि पूर्वचार्यहरूको मान्यतालाई समेट्दै आफ्नो मौलिक विचार प्रस्तुत गरेका छन् अष्टाधिक सर्वविधान नायकको जातीय पारिवारिक पृष्ठभूमि अङ्ग रसको विधान जस्ता नवीन धारणाहरू पाइन्छन् पूर्वीय महाकाव्य परम्परामा उनको धारणा महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

४.४.२ पाश्चात्य धारणाहरू

महाकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय आचार्यहरूले जस्तो विस्तृत चर्चा पाश्चात्य साहित्यकारहरूले गरेका छैनन् महाकाव्यका सम्बन्धमा कलम चलाउने पहिला चिन्तक अरस्तुले आफ्नो 'काव्यशास्त्र' ग्रन्थमा महाकाव्य सम्बन्धी धारणाहरू उल्लेख गरेका छन् । अरस्तुका अनुसार महाकाव्य काव्यानुकृतिको एक भेद हो । यसको कथावस्तु प्रख्यात वा जातिय दन्त्यकथामा आधारित हुन्छ । यसमा उदात्त व्यक्तिको चित्रण गरिन्छ विविध उपख्यानहरूको समावेश विस्तृत आयाममा फैलिएको हुन्छ । यसको रूप समाख्यानात्मकता हुन्छ, एउटै छन्दको प्रयोग गरिनुका साथै उदात्त शैलीले गरिमामय हुन्छ । (गुप्त १९६८ : १७)

अरस्तुले दुःखान्त नाटक र महाकाव्यका विच तुलना गर्दै महाकाव्य मान्यताको अङ्कन गरेका हुन् उनका अनुसार दुःखान्त नाटकमा जस्तै महाकाव्यमा पनि गम्भीर कथावस्तुको आवश्यकता पर्दछ । उनको महाकाव्यमा आफ्ना सीमाको विस्तार गर्ने क्षमता रहने हुँदा दुःखान्तका दाजाँमा महाकाव्यमा कथावस्तुमा कल्पनाको अधिक उपयोग गर्न सकिने सङ्केत दिएका छन् । दुःखान्त नाटकमा नाटकमा अभिनेताले प्रत्यक्ष रूपमा अभिनय गरी देखाउनु पर्ने हुँदा यस्ता अलौकिक अद्भुत घटना चरित्रको प्रयोग सम्भव हुन्न भने महाकाव्य चीह समाख्यानात्मक हुने हुँदा यसमा अलौकिक तत्वको वर्णन सम्भव छ । (अवस्थी २०६४, २८) उनले दुःखान्तकै पात्रविधान सरह महाकाव्यमा उच्चतर भव्य पात्रविधान हुने संकेत दिएका छन् । यसरी अरस्तुको महाकाव्य धारणा पाश्चात्य साहित्यमा महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

- यसै क्रममा सी एम बाबराका अनुसार बृहत्तर गरिमा पूर्ण कथात्मक काव्य महाकाव्य हो । महाकाव्यमा प्रस्तुत घटना एवं पात्रहरूले पाठकका हृदयमा मानवीय उपलब्धी पूर्ण गौरव तथा महत्व प्रति दृढ आस्था उत्पन्न गराउन सक्ने वर्णनात्मक प्रबन्धविधान हुनु पर्दछ । (जोशी २०६५ : १७)
- जाने ड्राइडनले महाकाव्यको विषयवस्तु विशिष्ट हुनुपर्छ उपकथाहरू मुख्य कथावस्तुमा आधारित हुन्छन् उदात्त विषयलाई विशिष्ट शैलीमा वर्णन गरी

प्रभावोत्पादकता बढाउने किसिमको हुनु पर्छ भनेका छन् । -चापागाई र सुवेदी
२०५२ : ५८-६१)

अर्का पाश्चात्य चिन्तक इलियाटका अनुसार महाकाव्य उत्तम गुणले युक्त
गम्भीर रचना विविधोमुखी सर्वाङ्गीण जीवनको चित्रण वीर भावनाले युक्त
प्रभावाभिव्यक्ति भएको हुनुपर्छ । (गुप्त १९६८ : १८)

यि मीथका परिभाषाहरूले महाकाव्यका सम्बन्धमा खासै उल्लेख गर्नु लायक
पक्षलाई उठाएको देखिँदैन । समग्रमा यि परिभाषालाई समेटेर भन्दा महान नायक
विशिष्ट कथामा भएको वर्णनात्मक अलङ्कारिक गरिमामय छन्दोवद्ध रचना महाकाव्य
हो भन्न सकिन्छ ।

४.४.३ महाकाव्य सम्बन्धि अन्य धारणाहरू

महाकाव्यका सम्बन्धमा भारतीय तथा नेपाली विद्वानहरूले पनि आ-आफ्ना धारणाहरू
अगि सारेका छन् ।

- भारतीय समालोचक डा. नगेन्द्रले महाकाव्यलाई उदान्त कथानक उदात्त
नायक उदात्त उद्देश्य र उदात्त भाव एवं शैलीयुक्त छन्दोवद्ध काव्यग्रन्थ भन्दै
गरिमामय ग्रन्थका रूपमा हेरेका छन् (नगेन्द्र १९८१ : १२५)
नगेन्द्रको यस परिभाषाले काव्यका विविध तत्व र विशेषताहरूलाई समेटेको
देखिन्छ । उनको यो परिभाषा रस सर्ग र आयामका बारेमा मौन रहेको छ ।
- अर्का भारतीय विद्वान विश्वम्भरले कामायिनीको समालोचना गर्ने काममा
महाकाव्यमा जीवनको विराट चित्र जातीय कथा इतिहास पुराण माथि आधारित
रहनाले यसको कथा संस्कृतिको बाहक हुन्छ भनेका छन् (विश्वम्भर १९६२ :
१३४)
- यसै गरी महाकाव्यलाई चिनाउने डा. बासुदेव त्रिपाठीका अनुसार सामयिक
सामाजिक धरालतमा टेकेर मानसिक भावनात्मक र वैचारिक चिन्तात्मक

स्तरमा महत्तम कविता छविद्वारा जीवनको विस्तृत व्यापक अझ विराट अभिव्यञ्जना गर्नु नै मेरो दृष्टिमा महाकाव्य हो । -त्रिपाठी २०५६ : १०९)

चिपाठीका उपर्युक्त महाकाव्य परिभाषा पूर्वी-पश्चिमी महाकाव्य चिन्तनमा निहित आधारभूत धारणाबाट निर्देशित रहनुका साथै उनका आफ्नै साहित्यक विधा चिन्तन र कविता चिन्तनबाट पनि परिपोषित देखिन्छ ।

- अर्का नेपाली समालोचक कृष्ण गौतमका अनुसार कुनै कृतिले ठूलो हुँदा महाकाव्यको अभियान पाउँदैन । महाकाव्यका निम्ति उच्चता हुनुपर्छ भव्यता हुनुपर्छ गरिमा हुनुपर्छ र एउटै शब्दमा भन्ने हो भने गम्भीर्य हुनु पर्दछ । - गौतम २०५५ : ३)
- समग्रम महाकाव्यको आधुनिक परिभाषा जीवनका विविध पक्षबाट कथानक लिई प्रकृतिका विविध स्वरूपको चित्रण भएको नायकका समग्र अवस्थाको चित्रण विविध गद्य-पद्य छन्दको प्रयोग विशिष्ट भाषाशैली प्रयाग भएको र समय रचना महाकाव्य हो ।

४.४.४ महाकाव्य तत्वका आधारमा कर्ण महाकाव्यको विधापरक अध्ययन र विश्लेषण

४.४.५ विषय प्रवेश

यस अध्ययनमा कर्ण महाकाव्यको विधापरक अध्ययन गरिएको छ, कर्ण महाकाव्य भएकाले महाकाव्यका तत्वहरू विषयवस्तु कथपक चरित्र विधान रसविधान उद्देश्य शिल्पविधान आदिका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी अन्त्यमा सारसं दिएको छ,

४.४.६ विषयवस्तु

नवराज लम्सालको 'कर्ण'महाकाव्य (२०६६) को कथावस्तु संस्कृत भाषाको महाभारत महाकाव्यको उपजीव्य स्रोतमा आधारित छ । वर्तमान समय र समाजको वास्तविकतालाई पौराणीक विषयमा मिश्रीत गरी नयाँ ढङ्गले यस महाकाव्यमा

कथावस्तु प्रकट गरेको पाइन्छ । यो कथा कृष्ण र पाण्डवलाई प्रति विरोधी बनाए । महाभारतकै पात्र कर्णको जिवन चरित्रमा आधारित छ । कर्ण महाकाव्य आर्ष महाकाव्यमा उपजीवित भएपनि यसमा वर्तमान बोध पनि मिसिएको छ । तसर्थ यसलाई पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित समसामयिक सन्दर्भ समेत जोडिएको महाकाव्यको रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

४.४.७ कथानक

मङ्गलाचरण र महावली कर्णप्रति शब्दत्तर्पण गर्ने सरसंकल्पका साथ महाकाव्य प्रारम्भ हुन्छ, दोस्रो सर्गमा यस महाकाव्यको कथानक अगि बढेको देखिन्छ । दुर्वासा प्रदत्त मन्त्र प्रयोग गरेर आहवान गर्दा प्रकट भएका सूर्य संगको समागमबाट जन्मिएको नवजात छोरोलाई लोकलञ्जाले त्रस्त कुन्तिले पेटिकामा राखेर गङ्गमा बगाउँछिन । चौथो सर्गमा बगदै गरेको बाकस हस्तिनापुर नरेशको सारथि अधिरथले प्राप्त गर्दछन् र निसन्तान अधिरथ र उनकी पत्नी राधाले कर्णको पालन पोषण गर्दछन् ।

- पाँचौँ सर्गमा बालकको पालन पोषण गर्ने अधिरथ बाल्यवस्थामा नै धनुर्विद्या सिकाउनका लागि गुरु द्रोणर्थायका लान्छन् । द्रोणचार्यले आफू राजकुरमाको गुरु भएकाले सारथी पुत्र शिस्य बनाउन अस्वीकार गर्दछन् । छैटौँ सर्गमा कर्णले ब्राम्हण हु भनी परशुरामका गएर शास्त्राथ विद्या प्राप्त गर्छन् । ब्राम्हण हु भनीय कर्णले ढाँटेको थाहा पाइपछि परशुरामले कर्णलाई अप्ठ्यारो परेको बेला विद्या निष्फल हुने श्राप दिन्छन् । कर्णले श्रापलाई गुरुको आशिर्वादको रूपमा ग्रहण गरेका प्रसङ्ग छ ।
- आठौँ र नवौँ सर्गमा ४ दीक्षान्त समारोहमा आफ्नो शास्त्रार्थ कौशल देखाउन खोज्दा कर्णलाई राजा वा राजकुमार नभएको भनी कृपाचार्यद्वारा अनुमति दिइदैन । दुर्योधनले कर्णलाई अङ्ग नरेश घोषणा गर्दछन् । दश एघाह र बाह्र सर्गमा दरबार जीचको खिचातानी कर्णको महत्ता अर्जुनको कटु आलोचना गरिएको वर्णन तेह्रौँ सर्गमा कृष्ण र कर्ण विच संवादको चर्चा छ । चौधौँ सर्गमा

युद्धप्रारम्भको वर्णन अर्जुनको पीडा कृष्णको सन्देशसँगै कथावस्तु अधिवढेको छ ।

- पन्ध्रौँ सर्गमा कुन्ती वेदनको चापमा रहेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । सोही सर्गमा कुन्ती र कर्ण बीचको संवाद सत्रौँ सर्गमा इन्द्रद्वारा कर्णको यद्दु कौशलको वर्णन एवं विसै सर्गमा अर्जुनले कर्ण पुत्र वृषसेनको वध गरेपनि कर्णले आफ्नो शिकार बनि सकेका युधिष्ठिर र नकुललाई नमारेको प्रसङ्गवर्णन गरिएको छ । एकाइसौँ सर्गमा दुर्योधनको सङ्का कर्णको वचनवदताको वर्णन तेइस र चौविासौँ सर्गमा कृष्णको षड्यन्त्र र जालभलको आलोचना साथै युद्धमा धर्तीमा भासिएको रथ उठाउन लाग्दा अर्जुनले कर्णको वध गर्नु र मुत्यु शप्यामा लडेका कर्णको अर्जुनसँग अन्तिम संवादका साथै यस महाकाव्यको कथानक टुङ्गीएको छ । महाकाव्यको अन्तिमसर्ग (उपसंहारमा) महाकाव्यकारले वर्तमान समाज देशका विद्यमान् कुरीति कुसंस्कारबाट पीडित जनताको मुक्तिको कामना गरेका छन् । नेपालको राजनीति अस्थिरताको वर्णन समेत पाइन्छ ।

४.४.८ चरित्र/विधान

कर्ण महाकाव्यमा कर्ण प्रमुख पात्रको रूपमा रहेका छन् । अन्य पात्रमा कुन्ती अधिरथ, राधा, दुर्वासा, परशुराम, अर्जुन आदि रहेका छन् । महाकाव्यमा प्रकृतिका विविध पक्षलाई पनि यस महाकाव्यका पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । साथै नेपालमा मनाइने चाड पर्वको वर्णन पाइन्छ । कर्ण महाकाव्यमा प्रयोग भएका स्त्री तथा पुरुष पात्रहरूलाई मुख्य, सहायक र गौण पुरुष र महिला, व्यक्तिगत र वर्गीय आदि विविध तरिकाले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यहाँ मुख्य र साहयक पात्रका रूपमा कर्ण महाकाव्यको चरित्र गरिएको छ ।

(क) कर्ण

धिरोदत्त नायकका रूपमा भएको पाश्यात्य मुख्यता अनुरूप यस महाकाव्यको नायकको अवसान दुःखान्तमा भएको छ । कुन्तीले जन्मदानै लोक लज्जाका कारण नदिमा बगाएकाले निसन्तान अधिरथ र राधाले पालेको देखिन्छ । द्रोणचार्यकै गुरु परशुरामबाट शास्त्रस्त्र विधा प्राप्त गरेको महाभारतमा वणीत वीर पुरुष कर्ण जनताको प्रतिनीधिको रूपमा शासक वर्गका विरुद्ध शक्तिशाली पात्र हो ।

(ख) कुन्ती

कुमारी अवस्थामै गर्भ धारण गरेकी समाजको अवहेलनाबाट बच्न जन्मदैं छोरोलाई नदीमा बगाउने र छोरोलाई बगाएपछि मानसिक रूपमा विचलित कुन्तीको पछि पाण्डुसँग विवाह भएको छ । पाच पाण्डवकी आमा कुन्ती आफैँ पीडित पात्र हो ।

(ग) अधिरथ र राधा

कर्णलाई कर्म दिने आमा बाबुका रूपमा रहेका छन् । निसन्तान दम्पतीले कर्णलाई गङ्गामा वग्दै गरेको पाए पछि स्नेहपूर्वक घरमा ल्याएर पालेका हुन्छन् । कर्णलाई शिक्षा दिक्षा लिने इच्छालाई साकार तुल्याउन सहयोग पुऱ्याएका छन् । सत् पात्रको रूपमा देखिएका छन् ।

(घ) परशुराम

कर्णको गुरुका रूपमा चित्रण गरिएको छ । ब्राम्हण जातिलाई मात्र शिक्षा दिने जातिय द्वेष एवं सङ्कीर्णता परशुराममा विद्यमान् देखिन्छ ।

(ङ) कृष्ण

यस महाकाव्यमा कृष्ण नायकको विपक्षमा र अर्जुनको सहयोगिका रूपमा उभिएका छन् । पाण्डवहरूको पक्षमा वकालत गर्दै अर्जुनको सारथी बनेर युद्धमा सहभागी भएका छन् । पाण्डव र कौरवको युद्ध हुनु अगावै कृष्णले कर्णलाई तिमि

कुन्तीको जेष्ठ सुपुत्र हौ तसर्थ हस्तिनापुरको राजा होउ भनी आग्रह गर्दै कर्णसँगको आग्रहको संवाद महाकाव्यको तेह्रौँ सर्गमा कृष्णको उपस्थिति शसक्त रूपमा रहेको छ । यस महाकाव्यमा कृष्ण प्रतिरोधी पात्रका रूपमा उनको चित्रण भएको देखिन्छ ।

(च) अर्जुन

कर्ण नायक जस्तै वीर पुरुष पात्रका रूपमा अर्जुन रहेका छन् । उनी दरवारीयाहरूको प्रतिनीधित्व गर्ने पात्रका रूपमा रहेका छन् । अर्जुनले यसै महाकाव्यका नायक कर्णको वध गरेका छन् । महाकाव्यको आठौँ सर्गमा दीक्षान्त समारोहका प्रसङ्गमा अर्जुनको उल्लेख भएको पाइन्छ । नवौँ सर्गमा अर्जुलाई सर्वोकृष्ट धनुर्धरी घोषणा गरेपछि कर्णलाई चुनौति दिँदै आएपछि अर्जुको कर्णसित वादविवाद भएको प्रसङ्गको वर्णन छ । उन्नाइसर्ग देखि चौविस सर्गमा अर्जुनको उपस्थिति श-सक्त छ । यसका अतिरिक्त पाण्डवहरूको गुरुका रूपमा द्रोणथार्यको प्रसङ्ग पनि रोचक छ । साथै दुर्वाषा-भीष्म सूर्य इन्द्र आदि साहायक पात्रका रूपमा रहेका छन् ।

४.४.९ रसविधान

काव्यका सन्दर्भमा रस भनेको मानव हृदयमा भाव संवदेनालाई जगाउने र संवेदनशील हृदयले गर्ने रमणीय अनि आहादकारी अनुभूति हो । (मिश्र २०६० : १५०) विभाव अनुभव सञ्चारीभाव तथा स्थाईभावको सामुहिक सम्मेलनबाट अनुभूति भन्दा विलक्षण अपूर्ण आनन्दमय विशिष्ट अनुभूति रस हो । (सिग्देल २०५८ : १४४) पूर्वीय काव्य सिद्धान्त अनुसार महाकाव्य नौँ ओटै रसको प्रयोग हुनु पर्दछ । यसमा शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये कुनै एक रस अझै रसका रूपमा र अन्य अङ्गरसका रूपमा रहेको पाइन्छ । कर्ण महाकाव्यका सम्पूर्ण सर्गहरूको अध्ययन गर्दा उत्साह स्थाईभाव भएको वीर रस नै अझै रसका रूपमा रहेको पाइन्छ । महाकाव्य भरी करुण रौद्र शृङ्गार भयानक लगायत अन्य रसहरू अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग भएका छन् । जस्तो कर्णमहाकाव्यमा वीर रस भएको श्लोक

मान्छे एक अनके कर्म उसको यस्मै छ सानो ठूलो
आफ्नै पौरख साहसी श्रम कथाको भन्छ धर्ती धूलो
धर्तीको हितनिमित्त क्रान्ति नगरी मिल्दैन साँचो सुख
धर्तीको ऋण तिर्छु है रगतले धोएर आफ्नो मुख

(६ : ९६)

यहाँ मान्छे आलम्बन, कर्म पौरख आदि उद्दीपन, धर्तीको हितका निमित्त क्रान्ति अनुभव
र कर्णको उत्साह स्थाईभाव वीर रस बनेर अभिव्यक्त भएको छ ।

करुण रसको उदाहरण

गइन कुन्ति आफ्नो दुखित दिलको द्वार जगत
भनिन् आफ्ना सारा विरहमय त्यो दृष्ट विगत
रुदै बोल्दै खेल्दै कुन किसिमको बन्धन थियो
थियो साँचो त्यल्ले हरतहको उल्झनदियो

(१५:३३)

यहाँ कुन्ति आलम्बन उनको पिडा उद्दीपन रनु दुखित दिल आदि व्याभिचारी भाव भई
शोक स्थायी भाव करुण रस बनेर व्यक्त भएको छ ।

४.४.१० उद्देश्यविधान

कुनै पनि साहित्यकारले कुनै न कुनै उद्देश्यका निमित्त सहित्य सिर्जना गरेको हुन्छ । यस्तै पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूले महाकाव्यको उद्देश्य यस्तै हुनुपर्छ भनी किटान नै गरेका छन् । उनीहरूले पुरुषार्थ चतुष्टय (धर्म अर्थ काम मोक्ष) का अभिव्यक्ति गर्नु महाकाव्यको उद्देश्य हुनु पर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले यी चार पुरुषार्थ मध्ये कुनै एक पुरुषार्थ प्रमुख रूपमा र अन्य सहायक रूपमा रहनुपर्छ भनी बताएका छन् । (जोशी २०५२ : १३८)

कर्ण महाकाव्यको मूल उद्देश्य देशमा विद्यमान सामन्ति शोषण र गरीब जनताले भोग्नु परेको सामाजिक राजनीतिक आर्थिक एवं धार्मिक समस्या देखाउँदै तिनका विरुद्ध संघर्ष गर्ने अठोटका साथ परिवर्तनमुखी स्वतन्त्रता एवं मुक्त, समाज निर्माण गर्नु रहेको छ । समाजमा विद्यमान जातभात छुवाछुत जस्ता रुढिवादी मान्यताको विरोध गरेको देखिन्छ । आफ्नै मिहिनेत र परिश्रमले महान वीर पुरुष प्रति महाकाव्यकारको धारणा यस्तो देखिन्छ ।

आफ्नो पौरखमा उठेर जसले संसार रङ्गाउँछ

तानी सूर्य प्रताप पौरखमुनि उल्लास जन्माउँछ

आफ्नै ताकत कुल्चीएर धरती आफै फुलेको मिठो

मेरो कर्ण सहस्र सज्जन सखा आदर्श यौटा ठिटो ।

(१ : ४१)

४.४.११ युगबोधको अध्ययन

राष्ट्राले भोगेको जीवन भोगाइका महत्वपूर्ण घटनाहरूका साथै महाकाव्यमा प्रतिविम्बित देश काल परवेश वा परिस्थितिको चित्रण विशेषतालाई युगबोध अन्तरगत राख्न सकिन्छ । कर्ण महाकाव्यको लेखनको समयवधी सात-आठ वर्ष रहेको छ । २०५८ सालदेखि सुरु गरेको यो महाकाव्य २०६६ मा प्रकाशित भएको हो । -शोधार्थी शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी)

यस महाकाव्यको कथावस्तुले महाकाव्यकारको जीवन भोगाइलाई पनि प्रतिविम्ब गरेको छ । कर्णले शास्त्राथ कौशल प्रदर्शन गर्न नपाउनु दरवारीयाहरूले कर्णप्रति गरेको व्यवहारको वर्णनमा महाकाव्यकारकै जीवन भोगाइका लक्षणहरू अन्तरनिहित छन् । यस महाकाव्यले २०६२-६३ सालको जनआन्दोलन अघि र पछिको समयमा नेपालमा घटित सामाजिक तथा राजनीतिक घटनाहरूलाई समेटेको देखिन्छ ।

महाभारत कालीन वीर पुरुष कर्णको कथालाई वर्तमान समय सापेक्ष ढगले व्यक्त गरिएको छ । कर्णलाई जन्मदैं नदीमा बगाइयो आज पनि कुपोषण र खान नपाएर कति बाल बालिकाहरू अकालमै मरेका छन् । कर्णले द्रोणचार्यका पढ्न पाएनन् आज पनि धेरै जनसमूदाय पढ्नबाट वञ्चित छन् । कर्ण कथा महाभारत कालीन भए पनि ति घटनाहरू वर्तमान समयमा पनि घटि रहेका छन् । कर्णले भोग्नु परेका पिडाहरू हालसालै जनताले भोग्नु परेका पिडा जस्ता देखिन्छन् ।

४.४.१२ संरचना

महाकाव्यको आन्तरिकएवं बाह्य बनोटलाई संरचना भनिन्छ । संरचना बाह्य र आन्तरिक गरी दुई किसिमको हुन्छ । बाह्य संरचना अन्तर्गत छन्द विधान सर्ग योजना आदि तथा आन्तरिक संरचना अन्तर्गत भाव विधानलाई लिन सकिन्छ । कर्ण महाकाव्यमा जम्मा २८५ पृष्ठमा संरचित छ । यो महाकाव्य एक सर्ग देखि २४ सर्ग एक उपसंहार सहित २५ सर्गमा सङ्गठित भएको छ । यसमा जम्मा १५१४ वटा श्लोकहरू रहेका छन् ।

४.४.१३ भाषाशैली

महाकाव्यमा युग र जीवनको विराट प्रस्तुति रहने हुनाले भाषा स्तरीय महाकाव्योचित र शैली सुदृढ सुसङ्गठित, श्रुती मधुर र गरिमामय हुनु पर्दछ । पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्यमा अलङ्कार र समृद्धिपूर्ण भाषिक शैलीको अपेक्षा गरेको पाइन्छ जुन रस भावानुसारी हुनु वाञ्छनीय छ । -अवस्थी २०६४ : २४)

महाकाव्यमा शब्दहरूको छन्दोवद्ध विन्यास हुनु पर्दछ । तर यस अनुसार एउटा षटपदी -वीर) छन्द मात्र रहनु आवश्यक छ । -पोखेल २०६१ : १०३) कवि नवराज लम्सालले कर्ण महाकाव्यमा स्वच्छन्द भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । यस महाकाव्यको भाषा सरल सहज एवं समय देखिन्छ कविले महाकाव्यमा तत्सम तरसम आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरेका छन् । यसमा पनि तद्भव शब्दको प्रयोगले गर्दा यो

महाकाव्य पढ्नका लागि सरल बनेको छ । यस महाकाव्यमा प्रसाद गुणको प्रयोगले महाकाव्यमा एउटा छुट्टै शैलीगत भव्यताको निर्माण भएको देखिन्छ ।

४.४.१४ अलङ्कार विधान

महाकाव्यको शोभा वर्द्धक काव्यिक तत्वलाई अलङ्कार भनिन्छ । मानव शरीरमा गहनाले शोभा दिए भैं अलङ्कारले पनि शब्दार्थमा शोभा बढाएर काव्यको सौन्दर्य विकास गर्न सहयोग गर्दछ । पूर्वमा अलङ्कार सम्प्रदायका आचार्यहरूले अलङ्कारलाई काव्यको महत्वपूर्ण तत्व मानेका छन् । कर्ण महाकाव्यमा शब्दालङ्कार अथालङ्कार दुवैको प्रयोग भएको छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृथ्यानुप्रास अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ । भने अर्थालङ्कारमा उपमा रूपक आदि अलङ्कार छन् ।

(क) शब्दालङ्कार

शब्दालङ्कारले शब्दमा आश्रीत भएर काव्यमा चमत्कार प्रदान गर्छ । यस भित्र अनुप्रास यमक श्लेष, वक्रोति आदि पर्दछन् । जस्तो छेकानुप्रास अनेक व्यञ्जनको उहि क्रममा एक पटक मात्र समानता भएमा छेकानु प्रास हुन्छ जस्तै

चिन्ता के हो चिन्तना के छ अर्थ ?

सारासारा वीरता हुन्न अर्थ

मर्ने मार्ने मृत्युको जन्म ठाउँ

आमा तिम्रै शक्ति बोकेर जाउँ

(१/६)

माथिका पंक्तिमा के-के, रा-रा, ने-ने र ति-ति को एक एक पटक आवृत्ति भएकाले छेकानु प्रास अलङ्कार भएको छ ।

(ख) अर्थालङ्कार

शब्दमा नभएर अर्थमा चमत्कार ल्याउने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । यो शब्दको अर्थमा आश्रीत हुन्छ र यसले शब्दको अर्थगत चमत्कारबाट काव्य सौन्दर्य उत्पन्न गर्छ । यस अन्तर्गत उपमा रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त अर्थान्तरन्यास अतिशयोक्ति आदि पर्दछन् । यस महाकाव्यमा भएका केही महत्वपूर्ण अर्थालङ्कारलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ । कर्ण महाकाव्यमा उपमा अर्थालङ्कार जस्तै

जन्मियो सूर्यको पुत्र सूर्य भै भलभलाउँदो

त्यो बालो सूर्य भै लाग्ने जो विहानै उदाउँदो (२ : ६३)

यस उदाहरणमा सूर्य उपमान, पुत्र उपमेय भै सादृश्य वाचक शब्द र उदाउनु धर्म भएकाले यसमा उपमा अलङ्कार भएको छ ।

४.४.१५ छन्द विधान

वर्ण र मात्राको निश्चित संख्या र विश्रामको नियममा आधारित भई भावनालाई सुत्रात्मक प्रवृत्तिमा बाँध्ने तरिका नै वास्तवमा छन्द हो । कर्ण महाकाव्यमा गद्य-पद्य दुवैको सन्तुलित समिश्रण पाइन्छ । (वस्ती २०६६ : २५) यस महाकाव्यमा १३ वटा वर्णमात्रिक एउटा गीति छन्द एउटा गजलका साथै ४५२ गद्य अनुच्छेदको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा शार्दूल विक्रिडित, मन्दाक्रान्त शिखारिणी भुजङ्ग प्रयात मालिनी अनुष्टुप, पञ्चयामर उपजाति द्रुतविलम्बित स्रग्धरा बसन्ततिलका, शालिनी, पुष्पिताग्रा हुन् । एउटा सर्गमा एउटै छन्दको प्रयोग र सातओटा छन्दसम्मको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति लम्सालले यस महाकाव्यमा देखाएका छन् । यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको श्लोकको उदाहरण जस्तो

(क) अनुष्टुप छन्द

मेरो कर्ण तिमिलाई काव्यभिन्न सजाउँछु

भनिने देउताभन्दा माथिकै देव पाउँछु । (१ : ४७)

(ख) मन्दाक्रान्त

भोलाभाला जनहृदयका देउता वा मनुष्य

तिम्रो मेरो सकल जनको मुक्ति मिला अवश्य

यौटा बाटो विकट वनको छेउ यद्वा किनारा

देऊ आजै टुकुटुकु हिँडु बीच व्यथै नपार । (२/१)

शिखारिणी

गइन कुन्ती आफ्नो दुःखित दिलको द्वार जगत

भनिन् आफ्ना सारा विरहमय त्यो दुष्य विगत

रुदै बोल्दै खेल्दै कुन किसिमको बन्धन् थियो

थियो साँचो त्यल्ले हरतरहको उल्झन दियो । (१६/७०)

४.४१६ शीर्षक विधान

महाकाव्यमा शीर्षक नायक, नायिका, परिवेश वा विषय वस्तुका आधारमा राख्ने गरिन्छ । शीर्षकबाट रचनाकारको विचार सङ्क्षिप्त विषय वस्तुको सङ्केत पनि बुझ्न सकिन्छ । कर्ण महाकाव्यको विषयवस्तु पौराणिक रहेको छ। यसको शीर्षक हेर्दा कवि लम्सालले महाकाव्यको नायकका आधारमा शीर्षक चयन गरेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यका सुरुदेखि अन्यसम्म नै कर्णका गाथाको गान गरिएको हुनाले यस महाकाव्यको कर्ण शीर्षकले यसका मुख्य विषयवस्तुका साथै प्रबन्ध योजनासँग पनि सामाञ्जस्य राखेको पाइन्छ । यस आधारमा पनि कर्ण महाकाव्यको शीर्षक नामकरण सार्थकता शिद्ध भएको छ ।

४.४.१७ बिम्ब विधान

कुनै पनि व्यक्ति वस्तु घटना आदिको वर्णनमा पाइने जीवन्त प्रस्तुति नै बिम्ब हो । बिम्ब प्रकृति समाज वेद पुराण इतिहास आदिबाट लिएका हुन्छन् । (पोखेल २०६१ : १५६) कर्ण महाकाव्यमा सहज एवं स्वाभाविक बिम्ब विधान पाइन्छ । प्रकृति र पुराकथाको स्रोतका बिम्बहरूको नव प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति पनि कवि लम्सालको यस महाकाव्यमा देखाएको पाइन्छ । प्रकृतिका विहान सन्ध्या, रात पंक्षी आदिलाई सामाजिक, राजनीतिक पौराणिक आदिको बिम्बका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यस महाकाव्यको शीर्षक कर्ण आफैमा एउटा बिम्ब बनेर आएको छ । कविले उपेक्षित तिरस्कृत व्यक्तिहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा 'कर्ण' बिम्बलाई यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् ।

मान्छेको मुल्यका निमित्त कर्ण नायक उत्तम

कर्ण आदर्श आस्था हुन् कर्ण हुन् पुरुषोत्तम ।

कर्ण उठ्छन् सबै दुख पाइताला मुनी धसी

पौरखी पसिना विन्दु वीरको भाग्यको मसी (१. ४४. ४६)

नेपालमा भएको जनयुद्धको बिम्बलाई कवि यसरी उताछन्

छापामार तथा मुक्के मायावी युद्ध कौशल

युद्धनीतिहरू जम्मै आफै सिक्ने विचार छ ।

छापामार भयो आज मायावी युद्धका कुरा

द्रोहविद्रोह गर्दैछन् त्यही ज्ञान लिई पुरा (६.१४.३१)

कर्णले भोग्नु परेको पीडा र वर्तमान नेपालीहरूको अवस्थाको बिम्बलाई कविले यसरी उचारेका छन् ।

खै कुन्नि कतिले पाए दुःखान्त कर्णको गति

आफ्नै नेपालमा देखेँ ठ्याक्कै उस्तै विसङ्गति

उही शोषणको भाका उही अस्थिरता, छल

उही सत्ता उही नेता, उस्तै छ छलको बल (२५.२६.२६)

यसरी महाकाव्यकारले युगसारपेक्ष विम्व विधानको प्रयोग गरी महाकाव्यलाई सौन्दर्य प्रबल बनाएका छन् ।

निष्कर्ष

कर्ण महाकाव्य २०६६ सालमा प्रकाशित कृति हो । यो पौराणिक विषयमा आधारित छ । महाकाव्यकार लम्सालले महाभारत कालीन वीर पुरुष कर्णको गाथालाई नवीन दृष्टिकोणबाट व्यक्त गर्दै नेपालीहरूले भोग्नु परेको सामाजिक राजनीतिक आर्थिक धार्मिक समस्यालाई काव्यिक लहर मार्फत उद्घटित गरेका छन् । दरवारको आडम्बर क्रुरताको पराकाष्ठा जनयुद्धबाट सन्त्रस्त मानिसको चिच्याहट क्षमतावान मान्छे माथि प्रहार जस्ता घटनाहरूका साथै स्वतन्त्रताको आशावादी स्वरलाई समेत संयोजित गरी महाकाव्यमा देखाएका छन् । २५ सर्गमा विभाजित यो महाकाव्य परम्परगत भन्दा भिन्न जीवन दृष्टि एवं युग सापेक्ष प्रगतिशील महाकाव्य हो । कर्ण महाकाव्यको मूल कथावस्तु वर्तमानबोध पनि मिसिएको पौराणिक विषय वस्तुसँग सम्बन्धित छ । यसमा कर्णलाई वीर दानी इमान्दार आदेश पुरुषका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा शोध निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधका दोस्रो तेस्रो र चौथो पच्छेदमा नवराज लम्सालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व सम्बन्धी अध्ययनको निष्कर्ष तलका बुदाहरूमा समेटिएको छ ।

(क) साहित्यकार नवराज लम्साल (२०२६) वागमति अञ्चलको धादिङ जिल्ला अन्तर्गत ज्यामरुङ ९ चाप भञ्ज्याङ गाउँमा जन्म हुर्की त्यहीँकै एक स्कूलमा अध्ययन गरेका र पछि रानी पाखरी संस्कृति स्कूलबाट प्रवेशिका उत्रिण गरी बाल्मिकी क्याम्पस र त्रि.विबाट संस्कृतमा आचार्य र नेपालीमा स्नातकोत्तर र लोक साहित्यका विद्यावारिधीरत विद्यार्थी पनि हुन् । उनी नेपाली साहित्य तथा रेडियोका नेपाल तथा वी.वी. सी. नेपाली कला संवाददाता रूपमा साधनारत प्रतिभा हुन् ।

(ख) धार्मिक, सामाजिक क्षेत्रमा विशेष ख्याति कमाएका नवराज लम्सालका व्यक्तित्वका अनेक आयाम छन् । साहित्यिक क्षेत्रमा उनको व्यक्तित्वलाई कवि, गीतकार, नाटककार, गजलकार रेडियो वक्ताका रूपमा यस शोधमा पहिचान गरिएको छ । साहित्येत्तर लेखकका रूपमा पनि उनको व्यक्तित्वको प्रस्फुटन एवं विकास भएको देखिन्छ तर यस शोध भन्दा छुट्टै अध्ययनको विषय हो ।

(ग) उनले २०४३ सालदेखि समयदैनिक पत्रिकामा रिपोर्टिङको काम, भानुभक्त उच्च मा.वि.मा शिक्षकको काम र हाल रेडियो नेपाल तथा वी.वी. सी. नेपाली कला संवाददाता जस्ता काम गरेका लम्सालले धार्मिक व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्व, रेडियो वक्ताका साथै सामाजिक तथा आध्यात्मिक व्यक्तित्वले समाजमा प्रसिद्धि कमाएका छन् ।

- (घ) साहित्यकार नवराज लम्सालल २०४१ सालदेखि नै वन्दना शिर्षकको कविता लेखेर साहित्य क्षेत्रमा औपचारिक रूपमा प्रवेश गरेका हुन् । तत्पश्चात साहित्य सिर्जनामा सकृय लम्सालले कविता, गीत गजल, नाटकमा कलम चलाएको पाइन्छ । उनको कवि व्यक्तित्व, गीतकार व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्व, रेडियो वक्ता मध्येमा कवि व्यक्तित्व र रेडियो वक्ता नै सबैभन्दा स-शक्त छ ।
- (ङ) नवराज लम्सालका हालसम्म प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू ४ वटा छन् ति हुन् । (१) पाइलैपिच्छे सगरमाथा (२०६१) (२) आगो छोपेर कतिञ्जेल (२०६२) (३) धुनभिन्न धुनि बाहिर (२०६२) र (४) कर्ण महाकाव्य (२०६६) उनले थुप्रै फुटकर कविता, गीत गजल रेडियो नाटक जस्ता रचनाहरू गरिमा स्पेशटाइम द काठमाडौं पोष्ट पुराना तथा नयाँ कलाकारहरूका विभिन्न एल्बममा प्रकाशित छन् ।
- (च) साहित्यकार नवराज लम्सालको हालसम्मको जीवनयात्रा पुगनपुग साढे चार दशक हुन थालेको छ । वाल्यकाल देखि नै आफ्नै घरमा बुबाआमा तथा साथीहरूको सानिध्यमा रहेर उनले औपचारिक शिक्षा वेद रुद्री चन्डी जस्ता विद्याको गहन अध्ययन गरेका थिए । औपचारिक रूपमा संस्कृतमा आचार्य र नेपालीमा स्नाकोत्तर तह सम्मको अध्ययन र हाल लोक साहित्यमा विद्यावारिधीरत लम्सालले आफ्नो जीवनलाई पुष्पित र पल्लवित पारेका छन् ।
- (छ) वाल्यकाल देखिनै निकै मेधावी र लगनशालि व्यक्तित्वका धनी नवराज समय समयमा विभिन्न पुरस्कार सम्मानहरूद्वारा सम्मानित हुँदै आएका पनि छन् । साहित्य लेखन समाजसेवा रेडियो वाचक तथा सञ्चालन नै प्रमुख पेशा भएका लम्साल बेलाबखत विभिन्न संघसंस्थाहरूमा समेत संलग्न देखिन्छन् । यिनले विभिन्न सिलसिलामा नेपाल, भारत, अमेरिका जस्ता थुप्रै देश र नेपालका ७० जिल्लाका ठाउँहरूको भ्रमण पनि गरेका छन् ।

(ज) वाल्यावस्थ देखि नै साहित्य प्रति अभिरुचि राख्ने नवराजको औपचरिक लेखनको प्रारम्भ २०४१ मा बन्दना शीर्षकको कविताबाट सुरुवात भएको हो । उनका पछिल्ला ४ कृतिहरू राष्ट्रिय भावना र सामाजिक चेतना युक्त भएका छन् । लम्सालको जीवन यात्राको अधिकांश समय साहित्य लेखन र रेडियो उद्घोषणमा नै व्यतीत भएको देखिन्छ । लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, माधव प्रसाद घिमिरे संस्कृत कवि काली दास जस्ता साहित्यकारको कविताबाट प्रभावित लम्सालका कविता तथा गीत रचना अत्यन्त शिष्ट मर्यादित छन्दोबद्ध सामाजिक चेतनायुक्त र राष्ट्रिय भावनाबाट ओतपोत छन् । उनका कृतिहरू धर्म, संस्कृति नेपालीपन आफ्नै रीतिरिवाज र राष्ट्रिय अस्तित्व खोज्नमा तल्लीन छन् भने तिनको परिवेश प्राय बौद्धिक छ । उनका कतिपय कृतिहरूको मूलभाव निरङ्कुशताको अन्त्य हुनुपर्ने, जातीय छुवाछुतको अन्त्य हुनुपर्ने नेपालको अस्तित्व रक्षाका लागि सबैले एकजुट हुनुपर्ने भन्ने रहेको छ ।

(झ) साहित्यका नवराज लम्सालले साहित्य लेख्ने प्रेरणा आफ्नो समाज संस्कृति-परिवेश र राजनीतिबाट प्राप्त गरेका छन् । उनी राजनैतिक क्षेत्रमा सामान्य रूपमा रहेको पाइन्छ । मुलुकमा लोकतन्त्रको स्थाइत्व हुनुपर्ने आवाज उनको छ । वि.सं. २०६२/०६३ को जन आन्दोलनमा पनि उनले प्रत्यक्ष रूपमा लोकतन्त्रका लागि आवाज उठाएका थिए । आफ्नो रेडियो उद्घोषण प्रत्येक प्रवचन धार्मिक सभा गोष्ठी लगायतका स्थानमा नवराजले मुलुकमा लोकतन्त्रको स्थायित्व भए मात्र नेपालीको शीर उचो हुने सन्देश दिने गरेका छन् ।

(ञ) नवराज लम्सालको साहित्य यात्राको शोध अध्ययनको महत्वपूर्ण पाटो उनका पुस्तककार कृतिको अध्ययन र विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको छ । कृति विश्लेषणको क्रममा उनका प्रकाशित अधिकांश कविता गीत र महाकाव्यले धार्मिक चिन्तन राजनीतिक र सामाजिक मानवीय चेतनालाई जागृत गराउने कृति भएकाले सङ्क्षेपमा विश्लेषण गरिएको छ । वर्तमान

अवस्थामा पनि निरन्तर साधनामा तल्लीन रहि नवराज लम्सालले आफ्नो जीवन साहित्य साधना र रेडियो वक्ता को रूपमा विताएका छन् । उनलाई रेडियोमा आवाज स्टार रूपमा पनि लिइन्छ । उनीबाट अझै थुप्रै स्तरीय कृतिहरूको अपेक्षा नेपाली साहित्य फाँटले गरेको छ ।

(ट) नवराज लम्सालका कविता गीत-गजल र महाकाव्यगत कृतिहरूमा आत्मपरक भाव, सामाजिक चेतना, उच्च वैचारिक चिन्तन मानवीय भावना राजनैतिक खिचातानी प्रतिको व्याङ्ग्य जस्ता विषयको वर्णन पाउन सकिन्छ । लम्साल वर्तमान पुस्ताक एक स-सक्त क्षमतावान र निरन्तर साधनाशील नेपाली कवि तथा रेडियोकर्मी मध्यकै एक बौद्धिक कवि तथा गीतकार हुन् । नवराज लम्साल नेपाली साहित्यको श्रोवृद्धिका लागि अहोराज खट्ने व्यक्तिहरूमध्ये प्रतिभाशाली व्यक्ति हुन् नेपालको धादिङमा २०२६ सालमा जन्मेर हाल काठमाडौँको नैकापमा आफ्नै घरमा बस्दै आएका लम्सालले रेडियो नेपाल तथा बी.बी.सी. नेपाली सेवामा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएका छन् । उनको साहित्य साधना वर्तमान नयाँ पुस्ता तथा भावी पुस्ताका लागि उत्प्रेरक बनेको छ । उनले कविता, गीत, गजल देखि उनका चारवटा कृति हामी माझ सुम्पिसकेका छन् भने एक अर्को महाकाव्य शीघ्र प्रकाशोन्मुख अवस्थामा छन् ।

(ठ) साहित्यकार नवराज लम्सालले साधना र सेवा गरेवापत कदर स्वरूप विभिन्न संघसंस्थाहरूले अनेक सन्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् । उनको निवासमा भुण्ड्याएका समानपत्र अभिनन्दनपत्र प्रशंसा-पत्र, कदर-पत्र, र प्रमाण पत्रले उनका उत्कृष्ट व्यक्तित्वलाई अझ उजागर गर्दछन् । नवराज लम्साल बहुआयामिक प्रतिभाका धनी हुनुहुन्छ । मान्छेको हृदय छुनसक्ने साहित्यको सृजना तथा रेडियोमा बोलेको बोलीको प्रभाव जस्ता उनका विशेषता हुन् । -क) अरुलाई चाडै विश्वास गर्नु (ख) चित्त नबुझको कुराको खरो विरोध गर्नु जस्ता कुराको कमजोरीहरू उनमा पाइन्छन् ।

शोधनायकसाग शोधार्थीले गरेको कुराकानी

१. नमस्कार हिजो आज दिनहरू कसरी वितिरहेका छन् ?

रेडियो नेपाल र बी.बी.सी. सेवामा कार्यरत छु । एउटा नयाँ महाकाव्य लेख्दै छु । अरू दैनिक कामहरू र सामाजिक गतिविधिहरूमा क्रियाशील छु ।

२. तपाईं कार्यक्रम सञ्चालन कविता, गीतकार, महाकाव्यकारका रूपमा धेरैतिर छरिनु भएको छ, समग्रतामा आफूलाई कसरी प्रस्तुत गर्न रुचाउनु हुन्छ ?

यी सबै कलाका रूप हुन् यिनै विषयहरू र तिनको सेरोफेरोमा म देशको पुजा र मानवताको सम्मान गरी रहेछु जस्तो लाग्छ । रुचिको विषय र विषयको अन्तर सम्बन्धले मलाई कामहरूमा सहज बनाएको छ ।

३. यति धेरै क्षेत्रहरूमा रहेको यहाँको संलग्नताका बावजुद पनि नयाँ सिर्जनाहरू आइरहेका छन् समय विभाजन कसरी गरिरहनु भएको छ ?

म लेख्छु वा लेख्ँ भनेर बस्दिन सिर्जनाले अन्त हृदयबाट मलाई लेख भन्छ र प्रेरित गर्छ । सिर्जनामा मोह र सक्रिता भयो भने समयको क्यालेन्डर आफैँ मिल्दै आउँछ ।

४. जीवन के हो जस्तो लाग्छ ?

जीवन हत्केलाको बालुवाजस्तो सन्तुलनमा राखे रहिरहन्छ, सन्तुलन खल्बलिए पोखिन्छ । पोखिएपछि टिप्न मिल्दैन टिपियो भने पनि भुइको गेगरमेगर सहित टिपिन्छ ।

५. तपाइले महाकाव्य कुन उद्देश्यका लागि लेख्नु भएको हो ?

कविताको उत्कर्ष हो महाकाव्य, यसका पनि प्रकार छन् तर लेख्दै जाँदा मभौला रूपको यसै किसिमको महाकाव्य तयार भयो । मेरो कविता मोह वा कविता मार्फत समय मुसार्ने कोसिस मिसिएर महाकाव्य बन्यो होला भन्नू न ।

६. महाकाव्यका नायक कर्णको धेरै प्रशंसा गर्नु भयो नि किन ?

महाकाव्यकालीन राजनीतिका सिकार थिए कर्ण र आजपनि कर्ण जस्तै क्षमतावानहरूले खासै इज्जत र अवसर पाएका छैनन् । कर्ण जन्मने बित्तिकै खोलामा फालिए, द्रोणचार्यले राजपुत्रहरूसँगसँगै पढ्न दिएनन् । अर्जुनलाई सर्वश्रेष्ठ धनुर्धारी घोषणा गरिँदा उनले प्रतिस्पर्धा नै गर्न पाएनन् । त्यस्तै आज पनि कुपोषण र भोकमरीबाट कति बालबालिका मरेकै छन् । राज्यसत्तामा पहुँच भए क्षमताहीनहरूले पनि अवसर पाएकै छन् । समयको फेरो उस्तैउस्तै भएको छ । कर्णलाई नायक शिद्ध गर्न र यो समयको चरित्र पनि देखाउन कर्ण लेखेको हो ।

७. तपाइको 'पाइलैपिच्छे सगरमाथा' कविता संग्रहभित्र विभिन्न खालका भाव र विम्बहरू छिरलिएर आएको विज्ञहरूको भनाई छ । यस संग्रहलाई तपाइले कसरी लिनु भएको छ ? के यो अभ्यासिक चरणको कविता भन्न मिल्छ ?

हुन सक्छ, आभ्यासिक चरणमा केही कविताहरू होलान् वा यस्तो लाग्ला तर मेरो कविता प्रकाशनको बिस वर्षपछि प्रकाशित भएकाले 'पाइलैपिच्छे सगरमाथा' कविता संग्रहमा विभिन्न खाले कविताहरू छन् । यसमा भएका कविताहरूप्रति मेरो कुनै गुनासो छैन ।

८. राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा प्रथम स्थान हासिल गरेको कविता 'पहाड र चराहरू' लाई किन कविता संग्रहको शीर्षक बनाउनु भएन ?

यो महत्वपूर्ण प्रश्न हो । यो कवितामाथि विशेष प्रेम त हुने नै भयो तर प्रायः सबै पुरस्कृत कविताकै शीर्षकबाट पुस्तकको नाम राख्ने चलन भएकाले मैले यसो गर्न चाहिन ।

९. रेडियो उद्घोषण एवम प्रत्यक्ष प्रसारणका रूपमा देशका विभिन्न भागहरूको भ्रमण गर्दा यहाँले प्राप्त गर्नु भएको विशिष्ट उपलब्धि चाहि के हो ?

देश दर्शन देशको वास्तविक स्थितिको बोध १४ अञ्चल र ७० हाराहारी जिल्ला आफैँ पुगेको छु । यो यात्राले मलाई देश र देशको स्थिति बोध गर्न मान्छे पढ्न सघाउ पुऱ्याएको छ ।

१०. अहिले कस्ता सिर्जनामा अगाडि बढिरहनु भएको छ ?

नयाँ महाकाव्य लेख्दै छु । नामको न्वारान हुन बाँकी छ । म कर्ण भन्दा चोटिलो काव्य रचना गर्ने आशा र अभ्यासमा छु ।

११. जीवनमा सफल बन्न तपाईंलाई केले सबैभन्दा बढि प्रेरणा दियो ?

बेलाबेलामा मैले खाएको पीडाको थप्पड र कुनै पनि बेला विचलित नहुने मेरो आत्मविश्वास तपाईंले भनेजस्तो सफल त म छैन तर कोसिसमा भने छु ।

१२. हाल कविता लेखनमा धेरै खालका जुभारु युवाहरूको सक्रिय सहभागिता देखिएको बेला तपाईंले उहाँहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण कस्तो छ ?

फरक रूप, रङ्ग र अनुहारका साथीहरू फरक रूप रङ्ग र बान्कीले कविताहरूमा देश लेखिरहनुभएको छ । मेरो प्रेम छ उहाँहरू माथि र आशा एवं अपेक्षा पनि छ । उर्वर छ उहाँहरूको साहित्यिक चेतना ।

१३. अन्तमा तपाइलाई भन्त मन लागेका केहि कुरा छन् की ?

नवराज लम्सालमाथि यति धेरै प्रेम गर्नु भएकोमा तपाइलाई धन्यवाद ! तपाइले शोधपत्र बनाएको नवराज लम्सालले तपाईको माया र विश्वास बचाइ राख्ने कोसिस गर्छ ।

धन्यवाद ।

सन्दर्भ सामाग्री सूची

(क) पुस्तक सूची

अवस्थी, महादेव (२०६४) आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विर्मश,
काठमाडौँ : इन्टेलेक्चयु अल्स बुक प्यालेस ।

त्रिपाठी वासुदेव र अन्य (सम्पा) (२०४६) नेपाली कविता भाग - ४ (चौ.सं.)
ललितपुर साभा प्रकाशन ।

नेपाल देवी (२०६२) छन्द पराग काठमाडौँ : भूणी पुराण प्रकाशन

रिजाल, राममणि (२०५९) नेपाली काव्य र कवि (पां.सं) ललितपुर सा. प्रकाशन ।

मिश्र भागीरथ (२)६०) काव्यशास्त्र (पां.सं) वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

शर्मा गोपीकृष (२०६३) संस्कृत साहित्यको रूपरेखा -ते.स.) काठमाडौँ अभिनव
प्रकाशन ।

शर्मा मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल (२०५५) शोविधि (दो.सं.) ललितपुर साभा
प्रकाशन ।

लम्साल नवराज (२०६१) पाइलैपिच्छे सगरमाथा काठमाडौँ ए.एस.डी.टी. आइ ।

..... (२०६२) आगो छोपेर कतिञ्जेल काठमाडौँ अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल
पब्लिकेसन ।

लम्साल नवराज (२०६२) धुनभिन्न धुनबाहिर (काठमाडौँ अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल
पब्लिकेशन ।

लम्साल नवराज (२)६६) कर्ण महाकाव्य : यूनाइटेड नेपाल पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

पत्रपत्रिका सूची

- अनुराग अधिकारी, समयको आगो पिएर बाँचेको छु, गोधुली (२०६१.... पृ. ६),
आस्था प्रकाश, गीत-संवाद नयाँ पत्रिका (२०६४ भद्रो, पृ : ८),
कमल रिजाल यूभा प्रतिभा, नवराज लम्साल के भन्छन् ? युवामञ्च (२०५९) साउन
पृ. : ३३),
पाण्डे किरण बोलीको मोहनी हिमाल खबर पत्रिका (२०६३ पौष १५ पृ. १),
बस्नेत, आफ्नो पसिनामा मौलाउँदै गरेका प्रतिभा, युवामञ्च (२०५२ अषाढ ५ : पृ.
१०),
शिव नेपाल, उत्साह बढेको छ सन्ध्याकालिन दैनिक (२०५९ आषाढ १४ : पृ. ११),
समृत आँसुको भाषाबाट बनेको गीतकार ।
समृत आँसुको भाषाबाट बनेको गीतकार, प्रेममा काँतर, कामना (२०५६ पृ.
१८)
..... राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा धादिङ्का लम्साल प्रथम, कान्तिपुर दैनिक (२०५९ आषाढ १० : पृ. १२)
..... लम्सालको पहाड र चराहरू सर्वोत्कृष्ट स्पेशटाइम दैनिक (२०५९ आषाढ
१० : पृ २)
..... कविता महोत्सवमा विजयी संस्कृतचार्य स्पेशटाइम दैनिक (२०५९ १३ :
पृ. ४)
कर्ण लिएर नवराज (२०६७) कान्तिपुर (२२ वैशाख) पृ. ९) ।
मदनमणी (२०६७) कर्ण नयाँ प्रयोग अन्नपूर्ण पोष्ट (११ वैशाख पृ. १०)
पोखरेल माधवप्रसाद (२०५४) महाकाव्य सिद्धान्त र विकासक्रम समकालीन साहित्य -
वर्ष - ७ अङ्क ३ पृ. ३८)
भट्टराई रमेशकुमार (२०६६) संस्कृत शास्त्रीय अलङ्कारमय ललित महाकाव्य एक
समिक्षा उन्मेष अङ्क १० पृ. २१-२२)
सिलवाल अशोक (२०६७) काव्य संवाद राजधानी (१० वैशाल पृ. २)

शोधपत्र सूची

जोशी, त्रैलाक्यनाथ (२०६६) मनिराज जोशीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व, त्रिवि

बिष्टकरणदेव : नवराज लम्सालको कर्ण महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

सम्भावित शोध शीर्षकहरू

साहित्यार नवराज लम्सालको विषयमा जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने कार्य यस अघि भएको पाइदैन । उनको कृतिहरूको सामान्य चर्चा भएपनि जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा लेखिएको पहिलो अनुसन्धान हो । साहित्यकार नवराज लम्सालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वलाई यस शोधपत्र मार्फत प्रष्ट्याउने कार्य भएको छ । यस बाहेक पनि नवराज लम्सालका बारेमा निम्न अनुसारका सम्भावित शोध शीर्षकहरू हुन सक्ने देखिन्छ ।

- (क) नवराज लम्सालको कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण
- (ख) नवराज लम्सालको धुनभिन्न धुनबाहिर गीति संग्रहको कृतिपटक अध्ययन
- (ग) नवराज लम्सालका महाकाव्यमा छन्द रस र अलङ्कारको प्रयोग
- (घ) नवराज लम्सालका प्रकाशितत फुटकर कृतिहरूको अध्ययन
- (ङ) नवराज लम्सालका कवितामा राष्ट्रप्रेम
- (च) पाइलैपिच्छे, सगरमाथा कविता सङ्ग्रहमा शिल्प सौन्दर्यको प्रयोग
- (छ) धुनभिन्न धुनबाहिर कविता संग्रहमा राष्ट्रवादी भावना तथा मानवतावादी दृष्टिकोण
- (ज) आगो छोपेर कतिञ्जेल कविता संग्रहमा राष्ट्रवादी भावना तथा विम्बको प्रयोग ।